

Γεώργιος Α. Λεβενιώτης

Επικουρος Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας - Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ

email: leveniot@hist.auth.gr

ΤΑ ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ (ΟΙΚΩΝΥΜΙΑ, ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ, ΔΑΝΕΙΑ ΠΡΟΣΗΓΟΡΙΚΑ) ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΣΛΑΒΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

Στη μνήμη του Φαίδωνος Μαλιγκούδη

Περίληψη: Η μαρτυρία των γλωσσικών δεδομένων για την ιστορική εξέλιξη και τις ευρύτερες επιπτώσεις των μεσαιωνικών σλαβικών εγκαταστάσεων στο νότιο τμήμα της Χερσονήσου του Αίμου είναι εξαιρετικά σημαντική, ιδιαίτερα μάλιστα εάν ληφθεί υπ' όψει η ανεπάρκεια των γραπτών πηγών για τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες του Βυζαντίου» (7^{ος} - 9^{ος} αι.). Τα γλωσσικά κατάλοιπα της παρουσίας πληθυσμών απώτερης σλαβικής προέλευσης στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή μπορούν να διαχωριστούν σε δύο τουλάχιστον επί μέρους κατηγορίες: (α) κύρια ονόματα (οικωνύμια, τοπωνύμια, ορωνύμια, υδρωνύμια, φυτώνυμα, τοπωνύμια, εθνωνύμια [εξωνύμια, ενδωνύμια ή εσωνύμια] και ανθρωπωνύμια)· (β) δάνεια προσηγορικά (ή κοινά ονόματα) στη μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα.

Η συγκεκριμένη μελέτη περιλαμβάνει ένα εισαγωγικό μέρος για τις τοπωνυμικές και γλωσσικές μελέτες που αφορούν στον καθαντό ελλαδικό χώρο (σημασία, προέλευση και πηγές για τα μεσαιωνικά οικωνύμια, τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια σλαβικής ή «μικτής» ετυμολογίας). Κατόπιν, αναλύει τους παράγοντες και την ειδική μεθοδολογία που είναι απαραίτητοι για την ανάλυση και τη χρήση του ανωτέρω υλικού. Επίσης, εμπεριέχει μία ανασκόπηση της συμβολής των παλαιότερων και σύγχρονων μελετητών στο συγκεκριμένο θέμα. Επισημαίνει ορισμένα νέα δεδομένα από τη μελέτη των τοπωνυμίων. Τέλος, συνοψίζει τα κύρια ιστορικά πορίσματα που προκύπτουν από την έρευνα των γλωσσικών καταλοίπων για τις σλαβικές εγκαταστάσεις συνυπολογίζοντας παράλληλα τη μαρτυρία των μάλλον περιορισμένων δανείων προσηγορικών σλαβικής προέλευσης στην ελληνική γλώσσα.

Λέξεις κλειδιά: Βυζάντιο, Βυζαντινή αυτοκρατορία, Χερσόνησος του Αίμου, νότια Βαλκάνια, Μεσαιώνας, μεσαιωνικές, Ελλάδα, Μακεδονία, Θεσσαλία, Ήπειρος, Πελοπόννησος, Σλάβοι, σλαβικές εγκαταστάσεις, σλαβικά φύλα, σκλαβηνίες, Max Vasmer, οικωνύμια, τοπωνύμια, τοπωνύμια, μικροτοπωνύμια, μακροτοπωνύμια, ανθρωπωνύμια, υδρωνύμια, φυτώνυμα, εθνωνύμια, δάνεια προσηγορικά, πηγές, βιβλιογραφία, έρευνα, μελέτη, παράγοντες, κριτήρια, καταλήξεις, αφομοίωση, γλωσσικός εξελληνισμός, προμεταθετικός τύπος, μετάθεση υγρών συμφώνων, αγροτικός, γλώσσα, βίος, συμβίωση, γεωργία, ένταξη, επιρροή

Οι ιστορικές απαρχές, η μετέπειτα εξέλιξη, τα επιμέρους χαρακτηριστικά και οι ευρύτερες συνέπειες των μεσαιωνικών σλαβικών εγκαταστάσεων στις κεντρικές και νοτιότερες περιοχές της Χερσονήσου του Αίμου (λίγο μετά τις αρχές του 7^{ου} αι. και εξής) συνθέτουν ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα αλλά ταυτόχρονα πολύπλευρα και αμφιλεγόμενα προβλήματα για την παλαιότερη αλλά και τη σύγχρονη βυζαντινή έρευνα. Είναι ιδιαίτερα

χαρακτηριστικό ότι το θέμα αυτό απασχόλησε ήδη από τον 19^ο αι. εξειδικευμένους βυζαντινολόγους, σλαβολόγους, ερασιτέχνες ιστοριοδίφες αλλά παράλληλα και αρχαιολόγους, φιλόλογους, γλωσσολόγους, ανθρωπολόγους και άλλους μελετητές για ποικίλους λόγους, οι οποίοι μάλιστα ενίοτε δεν σχετίζονταν διόλου με την καθαυτό επιστημονική έρευνα, καθώς εξυπηρετούσαν εθνικές, ιδεολογικές, πολιτικές και άλλες σκοπιμότητες¹.

Ο σύγχρονος μελετητής του προβλήματος των σλαβικών εγκαταστάσεων (ή επιμέρους πτυχών του) μπορεί να καταφύγει στις παρακάτω πηγές πληροφοριών: Καταρχάς στα μεσαιωνικά (βυζαντινής ή άλλης προέλευσης) αφηγηματικά και λοιπά γραπτά κείμενα (έγγραφα, επιστολές, νομικά κείμενα κλπ.). Ειδικά τα αφηγηματικά έργα ωστόσο αφενός είναι συνήθως αρκετά μεταγενέστερα και αφετέρου παρουσιάζουν τα γνωστά προβλήματα και περιορισμούς των πηγών των αποκαλούμενων «Σκοτεινών αιώνων» του Βυζαντίου (7^{ος} - 9^{ος} αι.)². επιπρόσθετα, αναφέρονται ελάχιστα στο προαναφερθέν θέμα, το οποίο απασχολούσε κυρίως τις σχετικά απομακρυσμένες από την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη (συνεπώς και από τους λογίους και μη συγγραφείς της) ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Ακόμη και τα τοπικά αγιολογικά κείμενα, από τα οποία μπορούμε να αντλήσουμε πολύτιμες πληροφορίες για τον καθημερινό επαρχιακό βίο, παρουσιάζουν πάμπολλους στερεότυπους και κοινούς τόπους που ανάγονται σε παλαιότερα έργα, διαθέτουν συνήθως εξαιρετικά απλοϊκό ύφος και προέρχονται ούτως ή άλλως κυρίως από τη Μικρά Ασία, ώστε να μας είναι πραγματικά

1 Για την παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Θεώνη Μπαζαίου-Barabas - Κατερίνα Νικολάου, *Ελληνικός χώρος και πρώιμοι Σλάβοι, Βούλγαροι, Σέρβοι* (6^{ος} - 15^{ος} αι.). *Αναλυτική βιβλιογραφία* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών], Αθήνα 1992. Από τις νεότερες δημοσιεύσεις, βλ. Μίντσης 1995; Βασιλική Δ. Παπούλια, «Το πρόβλημα της ειρηνικής διείσδυσης των Σλάβων στην Ελλάδα», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου "Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.", Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Μακεδονική βιβλιοθήκη 82], Θεσσαλονίκη 1995, 255-265; Παπαδημητρίου 2004; Του ιδίου 2008, 50 κ.ε.; Chrysos 2007; Γιαννόπουλος 2009-2010; Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, «Συμβολή στον εντοπισμό της σλαβικής εγκατάστασης των Δρουγουβιτών», *ΦΙΛΟΤΙΜΙΑ. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, επιμ. Θ. Κορρές - Π. Κατσώνη - Ι. Λεοντιάδης - Α. Γκουτζιουκώστας, Θεσσαλονίκη 2011, 105-133; Curta 2011a; Του ιδίου 2011b, 68 κ.ε.; Leveniotis 2011; Του ιδίου 2012-2013; Του ιδίου 2013; Του ιδίου 2015; Του ιδίου 2017.

2 Για το Βυζάντιο αυτήν την περίοδο, βλ. Α. Ν. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰώνα. Τόμος Α' - Στ'*, Ἀθήναι 1965-1977; P. Yannopoulos, *La société profane dans l'Empire byzantin des VIe, VIIIe et IXe siècles* [Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 6e sér., fasc. 7], Louvain 1975; *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme zur Herausbildung des Feudalismus*, επιμ. Helga Köpstein - F. Winkelmann [Berliner byzantinische Arbeiten 47], Berlin 1976; R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandel des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert* [Miscellanea Byzantina Monacensia 22], München 1976; *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, επιμ. F. Winkelmann [Berliner byzantinische Arbeiten 48], Berlin 1978; Τ. Λουγγής, «Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων "σκοτεινών αιώνων" (602-867)», *Σύμμεικτα* 6 (1985) 139-222; W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford, California 1988; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990; Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων»*, Αθήνα 1996; Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι. Τόμος Α' (4^{ος} - 7^{ος} αι.), Τόμος Β' (8^{ος} - 10^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997, 2002; *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος} - 9^{ος} αι.)*, επιμ. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνής συμπόσια 9], Αθήνα 2001; W. Brandes, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Frankfurt a.M. 2002; Leslie Brubaker - J. F. Haldon, *Byzantium in the Iconoclastic Era, c. 680-850: A History*, Cambridge - New York 2011; Curta 2011b, 48 κ.ε.; *Constructing the Seventh Century*, επιμ. C. Zuckerman [Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Travaux et mémoires 17], Paris 2013; M. J. Decker, *The Byzantine Dark Ages*, London - New York 2016.

χρήσιμα (αξιοσημείωτες εξαιρέσεις αποτελούν βεβαίως η συμπληρωματική συλλογή της *Διηγέσεως τῶν θαυματουργιῶν* του Αγίου Δημητρίου, πολιούχου της Θεσσαλονίκης και ορισμένα ακόμη κείμενα). Αν και το επιγραφικό υλικό είναι ποσοτικά ελάχιστο για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, σημαντικά δεδομένα παρέχουν τα λοιπά ποικίλα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης, όπως λ.χ. οι νομισματικοί θησαυροί, τα έργα κεραμικής, τα κτερίσματα νεκροπόλεων ή μεμονωμένων τάφων (πόρπες, περόνες, ενώτια, αγγεία, ειδώλια, όπλα κ.ά.), τα περισσότερα εκ των οποίων ωστόσο δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε σλαβικούς πληθυσμούς. Για την ένταξη των τελευταίων στον πολιτικό και κοινωνικό ιστό της αυτοκρατορίας σημαντική είναι όμως και η μαρτυρία των μολυβδοβούλλων, η δημοσίευση και η μελέτη των οποίων έχει εμπλουτίσει τη βυζαντινή έρευνα με νέο ανεκτίμητο πλούτο πληροφοριών κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Τέλος, για τις επιπτώσεις των σλαβικών εγκαταστάσεων στην πληθυσμιακή σύνθεση των μεσαιωνικών και νεότερων Βαλκανίων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι παρατηρήσεις της ανθρωπολογικής επιστήμης³.

Εξαιρετικά σημαντική για την ιστορική εξέλιξη και τις ευρύτερες επιπτώσεις των μεσαιωνικών σλαβικών εγκαταστάσεων στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο (και όχι μόνο) είναι ωστόσο και η μαρτυρία των γλωσσικών καταλοίπων του παρελθόντος⁴. Για τη διευκόλυνση της έρευνας και την ευχερέστερη αξιολόγησή τους, τα γλωσσικά αυτά κατάλοιπα (σλαβικής προέλευσης) μπορούν να ενταχθούν, ανάλογα με τη φύση και το χαρακτήρα τους, σε δύο τουλάχιστον διακριτές υποκατηγορίες: (α) κύρια ονόματα: οικωνύμια, τοπωνύμια, ορωνύμια, υδρωνύμια, φυτώνυμια τοπωνύμια, ανθρωπωνύμια και (φυλετικά κυρίως) εθνωνύμια (εξωνύμια, ενδωνύμια ή εσωνύμια)· (β) δάνεια προσηγορικά (ή κοινά ονόματα) στη μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα⁵.

Η παρούσα εργασία περιέχει ένα εισαγωγικό μέρος για τη ερευνητική σημασία κυρίως των οικωνυμίων και τοπωνυμίων καθώς και για τις πηγές από όπου μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για τα μεσαιωνικά τοπωνύμια αλλά και ανθρωπωνύμια σλαβικής (ή «μικτής») ετυμολογίας στον ελλαδικό χώρο. Αναλύει τους παράγοντες και τα απαραίτητα επιστημονικά κριτήρια για την ορθή και παραγωγική αξιοποίηση του τοπωνυμικού υλικού. Πραγματοποιεί σύντομη ιστορική αναδρομή της νεότερης έρευνας του τελευταίου, αναφέρεται στη θεμελιακή, αν και με αρκετά σφάλματα και παρανοήσεις, παλαιά ειδική μελέτη του Vasmer⁶ καθώς και στη συμβολή των παλαιότερων και σύγχρονων μελετητών. Επισημαίνει ορισμένα νέα δεδομένα που προέρχονται από την έρευνα των τοπωνυμίων. Τέλος, ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη γενικότερη εξέταση των γλωσσικών καταλοίπων (μεταξύ αυτών και των δανείων προσηγορικών) της μεσαιωνικής σλαβικής εγκατάστασης στον ελλαδικό χώρο.

3 Για τις σφραγιστικές μαρτυρίες, βλ. Oikonomidès 1998; W. Seibt, «Siegel als Quelle für Slawen und Slawenarchonten in Griechenland», *Studies in Byzantine Sigillography* 6 (1999) 27-36; Curta 2011b, 110 κ.ε.; Λεβενιώτης 2015; Μαλιγκούδης 2013, 144 κ.ε. Για τις ανθρωπολογικές μελέτες, βλ. M. W. Weithmann, «Anthropologisches Fundgut zur Einwanderung der Slawen in Griechenland: Eine Materialzusammenstellung», *Homo. Internationale Zeitschrift für die vergleichende Forschung am Menschen* 36 (1985) 103-109. Επίσης, βλ. Α. Πουλιανός, *Ἡ καταγωγή τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήναι 1960; Του ιδίου, *Ἡ προέλευση τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήναι 1965; I. Koumaris, «La caractère autochtone du peuple Grec», *Cahiers Ligures de Préhistoire de d'Archéologie* 10 (1961) 212-219; N. Xirotyres, «Rassengeschichte von Griechenland», *Rassengeschichte der Menschheit. VI.*, επιμ. I. Schwidetzky, München 1979, 157-183; Γ. Νακρατζάς, *Ἡ στενὴ ἀνθρωπολογικὴ συγγένεια τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων, Βουλγάρων καὶ Τούρκων. Ἀ'. Μακεδονία - Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1988; Δ. Δημόπουλος, *Ἡ καταγωγή τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1996. Γενικά για τη συμβολή της ανθρωπολογίας στη βυζαντινή έρευνα, βλ. J. F. Haldon, «Byzantinistik, Anthropologie und Geschichtstheorie», *Byzantinische Forschungen* 15 (1990) 361-369.

4 Γενικότερα, βλ. Γεννηματάς 1984; Malingoudis 1983; Soustal 2000; Koder 2005, 219 κ.ε.

5 Πρβλ. σχετικά Μαλιγκούδης 2013, 21-22, 94, 191 κ.ε., 223 (κυρίως).

6 Vasmer 1941.

Η σημασία, η προέλευση και οι πηγές των τοπωνυμίων

Η μελέτη των οικωνυμίων, τοπωνυμίων και υδρωνυμίων συμβάλλει κυρίως αφενός στον εντοπισμό οικιστικών τόπων, φυσικών τοπίων και υδάτινων όγκων και αφετέρου στην κατανόηση των ποικίλων κατηγοριών ονοματοδοσίας (λ.χ. τοπολογικές, υδρολογικές, φυτογεωγραφικές, ανθρώπινης παρουσίας και χρήσης περιοχών ή παρουσίας χαρακτηριστικών των τοπίων). Τα τοπωνύμια αποτελούν έμμεσες μεν αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις, σαφείς μαρτυρίες για τη γλώσσα των πρώτων ονοματοθετών. Οι αλλαγές που υπέστησαν με την πάροδο των χρόνων παρέχουν επιπρόσθετα στοιχεία για τις γλώσσες των μεταγενέστερων κατοίκων καθώς και για ποικίλες ακόμη φυσικές μεταβολές και ιστορικές εξελίξεις. Τα μεσαιωνικά τοπωνύμια μνημονεύονται κυρίως σε γραπτές πηγές και μνημεία του παρελθόντος (αφηγηματικά έργα, επίσημα έγγραφα, νομικά και διπλωματικά κείμενα, πραγματείες, ιεραρχικοί κατάλογοι και πρακτικά διοικητικού χαρακτήρα κλπ.).

Η μελέτη ειδικά των οικωνυμίων και μικρο- και μακροτοπωνυμίων, σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες των ιστορικών πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων, είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση της εξέλιξης της σλαβικής παρουσίας στα νότια Βαλκάνια κατά τη μέση (ca. 641-1204) και ύστερη βυζαντινή περίοδο (ca. 1204-1453)⁷. Αποτελούν την κυριότερη πηγή (για ορισμένες μάλιστα περιοχές το μοναδικό ίσως σωζόμενο δεδομένο) για τη μελέτη και την εξέλιξη των σλαβικών εγκαταστάσεων των 7^{ου} - 8^{ου} αι., καθώς ορισμένα από αυτά, αλλά όχι όλα (βλ. αναλυτικά κατωτέρω), σχηματίστηκαν από τη γλώσσα των Σλάβων επήλυδων και των απογόνων τους. Ποια ήταν ωστόσο η συγκεκριμένη γλώσσα;

Η λεγόμενη *Πρωτοσλαβική* ή *Κοινή Σλαβική* (έσχατο χρονικό όριο της ο 6^{ος} αι. μ.Χ.) αποτελούσε κλάδο των λεγόμενων «ανδοευρωπαϊκών» γλωσσών. Είχε δεχθεί γλωσσικά δάνεια από βαλτικά και γερμανογενή φύλα, από ιρανικής προέλευσης Σαρμάτες καθώς από και φιννο-ουγγρικές φυλές που είχαν γλωσσικές και πολιτιστικές επαφές με τους Πρωτοσλάβους. Αρκετοί ερευνητές (π.χ. οι Städtmüller, Vasmer, Βακαλόπουλος κ.ά.) είχαν υποστηρίξει στο παρελθόν ότι η γλώσσα των Σλάβων που εγκαταστάθηκαν στο νότιο ελλαδικό χώρο διέθετε πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη διάλεκτο των ομοφύλων τους που είχαν τελικά παραμείνει στις περιοχές της σημερινής Βουλγαρίας⁸. ανήκε στο λεγόμενο *Ανατολικό* κλάδο της *Νοτιοσλαβικής* και τελικά δεν εξελίχθηκε ιδιαίτερα πέραν της *Πρωτοσλαβικής*. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, επρόκειτο ουσιαστικά για τη γλώσσα που χρησιμοποίησαν οι Θεσσαλονικείς αδελφοί και απόστολοι των Σλάβων Κωνσταντίνος-Κύριλλος και Μεθόδιος⁹,

7 Για όλα αυτά, βλ. ανωτ., σημ. 4.

8 G. Städtmüller, «Τὰ προβλήματα τῆς ἱστορικῆς διερευνήσεως τῆς Ἠπειροῦς», *Ἠπειρωτικά χρονικά* 9 (1934) 160-161; Vasmer 1941, 322-324; Βακαλόπουλος 1974, 18. Για την *Κοινή Σλαβική* και τις πρώιμες σλαβικές διαλέκτους, βλ. R. Trautmann, *Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik*, Leipzig 1948; I. Dujčev, «Il problema dell lingue nazionali ne Medio Evo e gli Slavi», *Ricerche Slaviche* 8 (1960) 39-60 (= *Medioevo Bizantino-Slavo. Volume Secondo. Saggi di Storia Letteraria* [Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi 113], Roma 1968, 43-68); Shevelov 1964, 21 κ.ε., 606 κ.ε.; D. Brozović, «Doseljenje Slovena i njihovi dodiri sa starosjediocima u svetlu lingvističnih istraživanja», *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena* (Mostar, 24-26 oktobra 1968), επιμ. A. Benač - B. Čović [Centar za balkanološka istraživanja 4], Sarajevo 1969, 129-140; F. P. Filin, *Proišoždenie ruskogo, ukrainskogo i belorusskogo jazykov*, Leningrad 1972; Birnbaum 1973; Του ιδίου 1982; Του ιδίου 1986; R. G. A. De Bray, *Guide to the Slavonic Languages. Vol. 1*, Columbus 1980; Trubačev 1987, 912; Golab 1992; Curta 2004.

9 Γιάννα Μαλιγκούδη, «Η ιεραποστολή στη Μοραβία», στο Βασιλική Βλυσίδου - Μ. Lalkov - Σ. Λαμπάκης - Τ. Κ. Λουγγής - Γιάννα Μαλιγκούδη - Α. Γ. Κ. Σαββίδης - Κ. Τοπάλωφ, *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι διαφωτιστές των Σλάβων* [Ιστορικά 18. Ελευθεροτυπία, 17 Φεβρουαρίου 2000], Αθήνα 2000, 27-33, ειδικά 28.

χωρίς να έχει δεχθεί επιδράσεις από τη Σερβο-κροατική¹⁰. αντιθέτως, συγγένευε με το γλωσσικό ιδίωμα των Σλάβων της Αλβανίας, της Βλαχίας, της Μοισίας (ορθότερα: Μυσίας) και της ευρύτερης Θράκης¹¹. Η συγκεκριμένη άποψη έρχεται ωστόσο σε προφανή αντίθεση με θεωρίες που είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν αλλά και με τεκμηριωμένες απόψεις σύγχρονων ερευνητών, όπως ο Μαλιγκούδης (βλ. στα συμπεράσματα). Αναλυτικότερα:

(α) Η παλαιά θεωρία του Kopitar (α' μισό 19^{ου} αι.)¹² έκανε λόγο περί υποτιθέμενης ενιαίας φυλετικής και γλωσσικής ομάδας των πρώιμων Σλάβων που κατέβηκε προς το Δούναβη και διασπάστηκε μόνο εκ των υστέρων. Η συγκεκριμένη άποψη ωστόσο δεν λαμβάνει υπ' όψει το φυλετικό κατακερματισμό που χαρακτηρίζει την πρώιμη κοινωνική και «πολιτειακή» οργάνωση των τελευταίων¹³. Η σύγχρονη έρευνα απορρίπτει, ούτως ή άλλως, την πιθανότητα «συντεταγμένης μετακίνησης των πρώιμων σλαβικών φύλων κατά εθνογλωσσικούς συμπαγείς σχηματισμούς»· αυτό διαφαίνεται από την αρχική παρουσία των Σλάβων σε περιοχές, όπου στους κατοπινούς χρόνους διαμορφώθηκαν οι επιμέρους σλαβικές γλώσσες¹⁴.

(β) Η προαναφερθείσα άποψη αντίκειται όμως και στην παλαιότερη (αποδεκτή μάλιστα από την πλειονότητα των ερευνών) θεωρία του Niederle περί υπαγωγής των Σλάβων που παρέμειναν στη μεσαιωνική Ελλάδα στην αποκαλούμενη *Νοτιοσλαβική ομάδα* (πράγμα γενικά σωστό), η οποία κατά τον ίδιο περιλάμβανε ωστόσο, εκτός από τους εκσλαβισθέντες γλωσσικά Βουλγάρους και τους Σλοβένους, και τους Σέρβους - Κροάτες (πράγμα μη ορθό).

Στην πραγματικότητα, τα περισσότερα σλαβικά φύλα που εγκαταστάθηκαν κατά τον 7^ο αι. σε περιοχές που βρίσκονταν νοτίως του Δούναβη ανήκαν πιθανότατα στους λεγόμενους *Ανατολικούς Σλάβους* (εξαιρούνται μάλλον οι *Μελιγγοί* / *Μηλιγγοί* καθώς και οι αποκαλούμενοι *Σκλαβήνοι*, οι οποίοι εντάσσονται στους *Δυτικούς*). Τα φύλα αυτά οπωσδήποτε δεν συγκροτούσαν συγκεκριμένη και συμπαγή γλωσσική και φυλετική ομάδα¹⁵.

10 Συνεπώς, η παλαιά άποψη του P. A. Lavrov, *Obzor zkuonnych i formálnych osobennostej bolgárskogo jazyka: Kritičeskij razbor sost. V. Ščepkin* [Imperatorska Akad. Nauk], Moskva 1893, ότι οι Σλάβοι επήλυδες των ελληνικών περιοχών σχετίζονταν με τη Σερβο-κροατική ομάδα είναι εσφαλμένη. Ορισμένοι ερευνητές εξέφρασαν όμως αντιρρήσεις, επισημαίνοντας ότι η μόνη ουσιαστικά υπάρχουσα πηγή για τη μελέτη των ομιλούμενων στις αρχές του 9^{ου} αι. σλαβικών γλωσσών είναι οι γλωσσολογικοί τύποι των σλαβικών τοπωνυμίων, από τους οποίους δεν μπορούν ωστόσο να προκύψουν ασφαλή συμπεράσματα για τη σχέση των ανωτέρω γλωσσών με τη γραπτή παλαιοσλαβική. Βλ. Ν. Δαπέργολας, «Παρατηρήσεις πάνω στο ζήτημα της προέλευσης της γραπτής παλαιοσλαβικής», *Βυζαντινός Λόγος* 16 (2007-2008) 351-360; Του ιδίου 2008, 113 κ.ε.; Μαλιγκούδης 2013, 81 κ.ε., 191 κ.ε.

11 Πρβλ. Ν. Π. Ανδριώτης, *Τὸ ὁμόσπονδο κράτος τῶν Σκοπίων καὶ ἡ γλῶσσα του* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Μουσείο μακεδονικού αγώνα], Θεσσαλονίκη 1989 (α' έκδ. 1957), 30-33; Α. Dostal, «The Origins of the Slavonic Liturgy», *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965) 67-87, ειδικά 69, σημ. 2; Μαλιγκούδης 2013, 81 κ.ε., 207 κ.ε.; Δαπέργολας 2008, 115-116.

12 Kopitar 1830; Του ιδίου 1839, 50 κ.ε.; Του ιδίου 1857, 120 κ.ε. Ωστόσο, βλ. αντιθ. Ζακυθινός 1945, 83.

13 Μαλιγκούδης 2013, 42, 47 κ.ε., ειδικά 53 κ.ε.

14 Birnbaum 1973; Του ιδίου 1982; Του ιδίου 1986; Gołab 1983. Αναλυτικότερα πάντως, βλ. Curta 2001; Živkovic 2007.

15 Niederle 1923, 38-41. Πρβλ. Ηλιάδη 2003, 146. Οι Σέρβοι και Κροάτες, φύλα που αρκετά μετά την εμφάνισή τους χαρακτηρίζονται ως προς τη γλώσσα «νοτιοσλαβικά», άφησαν τα ίχνη τους κατά την πρώιμη χρονική φάση των μετακινήσεών τους σε γεωγραφικές περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν οι Δυτικοί Σλάβοι. Βλ. Sedov 1982, 90 κ.ε.; J. Herrmann, «Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen», *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch*, επιμ. J. Herrmann [Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 14], Berlin 1985, 21-32, ειδικά 26-27; Μαλιγκούδης 2013, 82 κ.ε. Τα εθνώνυμά τους (*Srbi* και *Chrvati*) ανάγονται ετυμολογικά στην

Σε ότι αφορά στους Βουλγάρους, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αι. ο Šafārik είχε υποστηρίξει την ενότητα των Παλαιοσλαβικών - Παλαιοβουλγαρικών με τις νεότερες βουλγαρικές διαλέκτους¹⁶. Η Παλαιοβουλγαρική ανήκε όμως προφανώς στον κλάδο των τουρκο-αλταϊκών γλωσσών, διέθετε αρχικά ρουνικό αλφάβητο και γενικά διακρινόταν σαφώς από τη Σλαβονική μέχρι τα τέλη του 9^{ου} αι.¹⁷

Μετά την αρχική εγκατάσταση των σλαβικών πληθυσμών στις νοτιότερες γεωγραφικές περιφέρειες της Χερσονήσου του Αίμου κατά τους 7^ο - 8^ο αι. ακολούθησε, όπως είναι γνωστό, η ένταξή τους στο νέο γεωγραφικό, πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον και η προοδευτική τους αφομοίωση. Η εξέλιξη αυτή δεν σημειώθηκε όμως στα δυτικά, κεντρικά και βόρεια Βαλκάνια, τα οποία τελικά «εκσλαβίστηκαν» για πολλούς λόγους: οι περιοχές αυτές, με κατοίκους έως τότε κυρίως λατινόφωνους, διέφυγαν πλήρως του βυζαντινού πολιτικού ελέγχου για αιώνες, είχαν πληγεί πολύ περισσότερο από τις συνεχείς εισβολές και τις πολεμικές συγκρούσεις (ειδικά κατά τους 6^ο - 7^ο αι.), δέχθηκαν στα εδάφη τους συμπαγείς σλαβικούς πληθυσμούς, ενώ μάλλον ήταν ήδη συγκριτικά πιο αραιοκατοικημένες, λιγότερο «αστικοποιημένες» και γενικά πιο καθυστερημένες οικονομικά αλλά και πολιτιστικά. Η διαδικασία της αφομοίωσης των απογόνων των επήλυδων σλαβικής και άλλης προέλευσης στις νοτιότερες περιοχές των Βαλκανίων υπήρξε βεβαίως εξαιρετικά μακροχρόνια και πολύπλοκη. Επιμέρους στάδια της υπήρξαν αρχικά η (άλλοτε εκούσια και άλλοτε ακούσια αλλά οργανική) ένταξη των Σλάβων στο βυζαντινό διοικητικό, στρατιωτικό και οικονομικό σύστημα (*grosso modo* 7^{ος} - 9^{ος} αι.) καθώς και οι υποχρεωτικές μετοικεσίες σλαβόφωνων, ελληνόφωνων και άλλων πληθυσμών σε περιφέρειες της Χερσονήσου του Αίμου και της Μικράς Ασίας (ανάλογα με την περίπτωση) ήδη από τον 7^ο αι.· παράλληλα, η επαφή δια της συμβίωσης και του συγχρωτισμού ή έστω της γειννίας των σλαβικών φύλων με το παλαιό ελληνόφωνο στοιχείο (βλ. αναλυτικά κατωτέρω)· ο μετέπειτα εκχριστιανισμός (8^{ος} - 10^{ος} αι.), η υιοθέτηση του βυζαντινού καθημερινού τρόπου ζωής (πράγμα που διευκολύνθηκε από τα κοινά αγροτικά χαρακτηριστικά)· στην τελική φάση, ο γλωσσικός εξελληνισμός των απογόνων των Σλάβων επήλυδων, ο οποίος είχε μεν συντελεστεί κατά τόπους ήδη από τον 10^ο αι., αλλά ολοκληρώθηκε σχεδόν παντού γύρω στα τέλη του 15^{ου} αι., αν όχι νωρίτερα¹⁸.

Ακόμη και μετά το πέρας ωστόσο της ανωτέρω διαδικασίας τα τοπωνύμια συνέχισαν να επιβιώνουν, ως μάρτυρες της παλαιάς σλαβικής εγκατάστασης, στις ελληνικές διαλέκτους

ιρανική γλώσσα, γεγονός που καταδεικνύει μάλλον την απώτερη ανατολική προέλευση των συγκεκριμένων φύλων. Βλ. Trubačev 1967, 31-32; Του ιδίου 1981, 149-152. Για την ετυμολογία του εθνωνυμίου *Srbi*, βλ. αντιθ. Golab 1982, 165-166; H. Schuster-Sewc, «Zur Geschichte und Etymologie des ethnischen Namens Sorb / Serb / Sarb / Srb», *Zeitschrift für Slawistik* 30 (1985) 851-856. Τόσο αυτοί όσο και οι Άντες (επίσης ιρανικής προέλευσης ονομασία) ανήκαν γλωσσικά στους Ανατολικούς Σλάβους. Βλ. Μαλιγκούδης 2013, 81 κ.ε. Για τους Μηλιγγούς, βλ. κατωτ., σημ. 126.

16 Šafārik 1837, 153 κ.ε. Πρβλ. τις σχετικές μεταφράσεις και τα σχόλια των G. Krustovič, *Istorija blügarska. Tome pervyy*, Tsarigrad 1869, v-vi; Σταματόπουλος 2009, 169, σημ. 90.

17 Πρβλ. S. Mladenov, «Vestiges de lan langue des Protobulgares Touraniens d'Asparouch en Boulgare moderne», *Revue des études slaves* 1 (1921) 38-53; Σταματόπουλος 2009, 207 (αναπτύσσει την αντίκρουση του Šafārik από τον X. Δημόπουλο, *Ιστορία των Βουλγάρων μετά της διανοητικής και ήθικης καταστάσεως, και της πολιτικής αυτών θέσεως εν τη Ανατολῇ. Δεύτερον μέρος της Ἐπιθεωρήσεως των Ἀνατολικῶν Ἐθνῶν*, Βραῖλα 1866, 4). Περί της υποτιθέμενης «μακεδονικής» γλώσσας, βλ. B. Koneski, *Historical Phonology of the Macedonian Language*, Heidelberg 1983.

18 Judith Herrin, «Aspects of the Process of Hellenization in the Early Middle Ages», *The Annual of the British School at Athens* 68 (1973) 113-126; Živkovic 2007, 34 κ.ε.; Ταρνανιδής 2001, 82 κ.ε.; Δαπέργολας 2009-2010b, 103, 109; Παπαδημητρίου 2004; Γιαννόπουλος 2009-2010, 21 κ.ε.; Μαλιγκούδης 2013, 137 κ.ε.; Λεβενιώτης 2015, 604 κ.ε. Πρβλ. Curta 2011b, 9-10, 97 κ.ε., 225 κ.ε. (νεωτερική θεώρηση). Σε άλλες περιοχές ο γλωσσικός εξελληνισμός υπήρξε όμως σαφώς πιο αργός. Βλ. Malingoudis 1981a, 178-179 (για τη Μάνη); Δαπέργολας 2009-2010.

αρκετών περιοχών. Αποτελούν κατά συνέπεια μία σαφώς αντικειμενική ιστορική πηγή, από την οποία μπορούμε να αντλήσουμε ορισμένες έμμεσες ενδείξεις ή πληροφορίες τόσο για την «εσωτερική» ιστορία των επήλδων και των απογόνων τους σε αρκετές περιοχές όσο και για τη συνύπαρξη αυτών των «(προ)σπαρακείμενων» ή «πλησιόχωρων Σλάβων» (ενίοτε ακόμη και σε μακεδονικές «άμφιμίκτους κόμας» κατά τη διφορούμενη αναφορά του Ιωάννη Καμινιάτη στις αρχές του 10^{ου} αι.¹⁹) με το γηγενές ελληνόφωνο στοιχείο («γείτονες Γραικοί» στην Πελοπόννησο)²⁰.

Χαρακτηριστικές είναι λ.χ. οι πληροφορίες του Τυπικού της μονής της Θεοτόκου Υπεραγίας της Ελεούσης²¹ για την ευρύτερη περιφέρεια της Στρώμνιτσας. Η τελευταία πόλη, που απέχει περίπου 10 χλμ. από τη μονή, διέθετε κυρίως ελληνόφωνο πληθυσμό, ενώ οι ονομασίες των κοντινών σε αυτήν χωριών ήταν «μοιρασμένες», άλλοτε σλαβικής και άλλοτε ελληνικής ετυμολογίας. Κάποιο χωριό μάλιστα διέθετε ελληνική ονομασία και σλαβικό πληθυσμό (*Κονταράτου*), ενώ ένα άλλο το ακριβώς αντίστροφο (*Λεασκοβίτσα*). Είναι ίσως ενδιαφέρον ότι η λεγόμενη *Ελεούσα* (σημ. Veljusa) υπήρξε κατά τους χρόνους της ελληνοβουλγαρικής διαμάχης στην οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία σλαβόφωνο χωριό, το οποίο ωστόσο υπαγόταν στο Οικουμενικό πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και όχι στη βουλγαρική εξαρχική Εκκλησία. Μαρτυρούνται επίσης ανθρωπωνύμια των βυζαντινών χρόνων, από τα οποία διαφαίνεται η παράλληλη ύπαρξη συγγρικού και πετσενεγικού στοιχείου στην ευρύτερη περιοχή²².

Αναφερθήκαμε λίγο παραπάνω σε μοναστικό έγγραφο που αφορά στη βορειότερη (γεωγραφική) Μακεδονία. Ειδικά για την κεντρική και ανατολική Μακεδονία διαθέτουμε τα πολύτιμα έγγραφα των αρχείων των μονών του Αγίου Όρους. Οι τελευταίες κατείχαν εκτεταμένες γαίες κυρίως στον ανωτέρω γεωγραφικό χώρο και λιγότερο στα δυτικά της Θεσσαλονίκης, από όπου δυστυχώς διασώζονται πολύ λιγότερες πληροφορίες. Τα υπάρχοντα έγγραφα αποτελούν συχνά νομικές πράξεις που αφορούν συνηθισμένες ανθρώπινες διαδικασίες και συναλλαγές (συμβάσεις, συμφωνητικά, πράξεις δωρεών και αγοραπωλησιών γης). Χαρακτηριστική είναι λ.χ. η περίπτωση της αγροτικής κοινότητας της Ιερισσού (από τα τέλη του 12^{ου} αι. κέντρο του ομώνυμου *κατεπανικίου*²³), η εξέλιξη της οποίας απεικονίζεται εν

19 Καμινιάτης 1973, 8.81-82.

20 *DAI* 1967, κεφ. 49, 228.4-6 (Σλάβοι γείτονες των Γραικών). Επιπρόσθετα, πρβλ. τα σχόλια του Μαλιγκούδη 2008. Για το ζήτημα της συμβίωσης με τους βυζαντινούς πληθυσμούς και τις συνέπειες αυτής, βλ. P. C. Ilievski, «Grčko-Slovenska kulturna simbiosis vo Makedonija», *Slovenska pismenost, 1050 godišna na Kliment Ochridski*, Ochrid 1967, 45-55 (ελλην. περίλ. στο *Δελτίον σλαβικής βιβλιογραφίας* 4.15 [1967] 30-31); Maria Comşa, «Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la péninsule Balkanique aux VIe - VIIe siècles avec un regard spécial sur le territoire de la Roumanie», *Balkanoslavica* 1 (1972) (*Les invasions des barbares dans l'Europe Sud-Est au Haut Moyen Âge et les rapports de ces barbares avec les populations autochtones*) 9-28, ειδικά 22; Baratte 1984, 166 κ.ε.; Brunet 1985, 257 (μαρτυρία μικροτοπωνυμίων); Malingoudis 1987a; Του ιδίου 2013, 171 κ.ε.; Ζαφειρίου 2000, 59-60 (για την περιοχή στα δυτικά της λίμνης του Αχινού); Γιαννόπουλος 2009-2010, 22 κ.ε.; Α.-Α. Ταχιάος, «Η αρχιεπισκοπή Αχρίδος ως υπόδειγμα ελληνοσλαβικής συμβίωσης», *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία - Μια άλλη Ελλάδα. Θεσσαλονίκη - Αχρίδα*, επιμ. Α. Α. Αγγελόπουλος [Ίδρυμα εθνικού και θρησκευτικού προβληματισμού], Θεσσαλονίκη 2004; Λεβενιώτης 2015, 620-621. Βλ. και κατωτ., σημ. 97.

21 L. Petit, «Le monastère de Notre-Dame de Pitie en Macédoine», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* 6 (1900) 1-153. Η ελληνόγλωσση κτητορική επιγραφή της μονής μνημονεύει το έτος 1080.

22 Kyriakides 1955, 39-40, 44, 46; Αγγελική Λαΐου, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987, 180-181; Νικολούδης 2005, 34, 45. Για την έντονη παρουσία σλαβικού στοιχείου, βλ. και Γρηγοράς 1829, λόγ. Η', κεφ. ιδ', 374-383.

23 Για το *κατεπανίκιον* Άκρους ή Ιερισσού (ή και Αραβενικείας), στη νοτιοανατολική Χαλκιδική μέχρι τα όρια του Αγίου Όρους, βλ. Θεοχαρίδης 1954, 15-19.

πολλοί στα αγιορειτικά έγγραφα²⁴. Τα τελευταία αφορούν και αποτελούν περιορισμούς (= οριοθετήσεις κτημάτων) ή πρακτικά (= απογραφές / καταγραφές των παραγωγικών μέσων ανά οικογένεια και οικισμό), είτε είναι ακόμη και αυτοκρατορικά με συνήθως προνομιακό χαρακτήρα (*χρυσόβουλλοι λόγοι, σιγίλλια, προστάγματα*)²⁵.

Για τις περιοχές της ευρύτερης (γεωγραφικής) Ηπείρου μπορούμε να αντλήσουμε χρήσιμες πληροφορίες από διάφορες πηγές. Οι κυριότερες από αυτές είναι ίσως τα χρυσόβουλλα που απέλυσε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) για τους κατοίκους των Ιωαννίνων αλλά και για την τοπική *μητρόπολη* (Φεβρουάριος 1319 και Ιούνιος 1321), στα οποία μνημονεύονται μεταξύ άλλων και οι ονομασίες πολυάριθμων χωριών²⁶. Επίσης, το ανάλογο περιεχομένου χρυσόβουλλο πρόσταγμα του ηγεμόνα Συμεών Uroš Nemanjić Παλαιολόγου (1361). Ιδιαίτερα χρήσιμο είναι, τέλος, το μεταγενέστερο κατάστιχο του *σαντζακίου Arvanid*, το τουρκικό δηλαδή δελτίο καταγραφής / κτηματολόγιο της αλβανικής επαρχίας, το οποίο ανάγεται στο 1431, αμέσως δηλαδή μετά την οθωμανική κατάκτηση της ευρύτερης περιοχής, και μας πληροφορεί για τα φορολογίσιμα χωριά και τα λεγόμενα *τιμάρια* που διαχειρίζονταν ορισμένα πρόσωπα (ανάλογες πληροφορίες -και ειδικά μάλιστα για το τοπωνυμικό της περιφέρειας της Καστοριάς- αντλούμε και από οθωμανικό κατάστιχο του 1440). Επειδή ορισμένες φορές η εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη των ανθρωπωνυμίων σε έγγραφα και κείμενα της υστεροβυζαντινής περιόδου διαφοροποιείται εντελώς εκείνης που παρέχουν έμμεσα τα οικωνύμια και τοπωνύμια, επισημαίνουμε δύο ακόμη τοπικές πηγές πληροφοριών: Μία ηπειρωτική μνημόσυνη δέηση του 1225, όπου τα ελληνικά ονόματα υπερέχουν σαφώς αριθμητικά εκείνων με σλαβική προέλευση (χωρίς αυτό να σημαίνει κατ' ανάγκη ότι οι κάτοχοι των τελευταίων ήταν Σλάβοι), και κυρίως ένα κερκυραϊκό έγγραφο του 14^{ου} αι., όπου μάλιστα απαντούν τα ονόματα των λεγόμενων *Βαγενιτών / Vageniti* (πολλοί συνδέουν την αποκαλούμενη *Βαγενετία* της Ηπείρου, που απαντά ως ονομασία βυζαντινής *άρχοντίας* και *έπισκοπής* τουλάχιστον από τις αρχές του 8^{ου} αι. και το 878 αντίστοιχα, με τους λεγόμενους (Σλάβους;) *Βαϊουνίτες* (= πολεμιστές) του 7^{ου} αι., αν και η ελληνική κατάληξη υποδηλώνει είτε επίδραση της βυζαντινής διοίκησης, είτε τοπική ελληνοφωνία). Από αυτά τα ονόματα κανένα δεν είναι σλαβικό, εκτός από ένα ιδιαίτερα κοινό (*Stanus*), ενώ από τα υπόλοιπα δώδεκα κανένα δεν έχει σλαβικό έτυμο²⁷.

24 Πουτούρογλου 1993, 3, 33 κ.ε.

25 Πρβλ. Θ. Ν. Παζαράς, *Επανομή. Ιστορία - μνημεία - τοπογραφία* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Μακεδονική βιβλιοθήκη 79], Θεσσαλονίκη 1993, 33. Αναλυτικά για τα έγγραφα, βλ. Ν. Δ. Παπαδημητρίου-Δούκας, *Αγιορειτικοί θεσμοί, 843-1912/13* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe], Αθήνα - Κομοτηνή 2002, 66 κ.ε.; Λεβενιώτης 2017.

26 Βλ. Miklosish - Müller 1860-1890, τ. 5, κεφ. III, αρ. I, 77-84 (α. 1319), αρ. II, 84-87 (α. 1321). Πρβλ. Αραβαντινός 1858, τ. 2, 307 κ.ε.; Ζιάγκος 1974, 150 κ.ε.; Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - οικονομία* [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών. Βυζαντικά κείμενα και μελέτες 36], Θεσσαλονίκη 2004, 182.

27 Για το χρυσόβουλλο του Συμεών Uroš, βλ. Miklosish - Müller 1860-1890, τ. 3, αρ. XXX, 126-129, ειδικά 127. Πρβλ. Αραβαντινός 1858, τ. 2, 311-315; Ζιάγκος 1974, 169-171 (παραθέτουν επίσης το κείμενο). Για το κατάστιχο του *σαντζακίου Arvanid*, βλ. Inalcik 1954; Koder 1982, 10 κ.ε. Αντίστοιχο κατάστιχο τμήμα της Νέας Ηπείρου από τα τέλη του 15^{ου} αι. εξέδωσε ο S. Pulaha, *Le Cadastre de l'an 1485 du Sanjak de Shkoder. I-II*, Tiranë 1974. Για τη μνημόσυνη δέηση του 1225, βλ. Prinzing 2008. Για το κερκυραϊκό έγγραφο του 14^{ου} αι., βλ. Ιωάννης Ρωμανός, *Δημοσία κερκυραϊκή πρᾶξις λατινιστί συντεταγμένη περί ἀποδόσεως ἐθελοδοῦλων ἐκ Βαγενετίας τῆς Ἡπείρου δυναστεύοντος ἐν Κερκύρᾳ τοῦ Ταραντίνου ἡγεμόνος Φιλίππου τοῦ Β΄*, Κέρκυρα 1882 (αναδημ.: *Ἰωάννου Ῥωμανοῦ ἱστορικὰ ἔργα*, επιμ. - πολ. Κ. Δαφνής, Κέρκυρα 1959, 117-125). Για τη Βαγενετία και τα αμφισβητούμενα όριά της (μᾶλλον εκτεινόταν από τη Χειμᾶρα ἕως τον ποταμό Γλυκὺ ἢ το Μαργαρίτιο και στο εσωτερικό ἕως τον Λούρο), βλ. Αραβαντινός 1858, τ. 2, 29; G. Prinzing, «Πολιτικές και διοικητικές εξελίξεις. Μέση βυζαντινή περίοδος (6^{ος} αι. - 1204)», *Ἡπειρος. Ἱστορία- κοινωνία - οικονομία, 15^{ος} - 20^{ος} αι. Πρακτικά*

Εν αντιθέσει με τα προαναφερθέντα έγγραφα που ανήκουν στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, τα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους χρονολογούνται από τον ύστερο 10^ο αι. και εξής ακολουθώντας ωστόσο και αυτά μια αριθμητικά ραγδαία αυξητική καμπύλη έως τον 14^ο αι. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να αποδοθεί στη συνεχή ανάπτυξη των αθωνικών μοναστηριών μετά τον 10^ο αι. και στη σταδιακή αύξηση της έγχειας περιουσίας των. Τα έγγραφα είναι συχνά προνομιακού χαρακτήρα και ενίοτε διεκπεραιώνουν ποικίλα γεωκτητικά, οικονομικά και άλλης φύσης ζητήματα ή διαφορές. Μνημονεύουν ωστόσο παράλληλα και πολλά τοπωνύμια (ονομασίες χωριών, μικροτοπωνύμια περιοχών κλπ.), καθώς και ονόματα ανθρώπων που ήταν εγκατεστημένοι με τις οικογένειές τους στις γαίες και στις κώμες που ανήκαν ή διεκδικούνταν από τις μονές²⁸.

Παράγοντες και κριτήρια για τη χρήση των τοπωνυμίων

Ο σύγχρονος μελετητής που εξετάζει (κυρίως από στατιστική άποψη) το αναγόμενο σε έτυμα σλαβικής προέλευσης μεσαιωνικό (αλλά και νεότερο) τοπωνυμικό υλικό θα πρέπει να συνυπολογίσει, προτού προβεί σε γενικές παρατηρήσεις και καταλήξει σε τελικά συμπεράσματα, τους εξής κρίσιμους παράγοντες: (α) Την κατανομή του υλικού σε ορεινές, πεδινές ή παράλιες περιοχές. (β) Την ιστορική σπουδαιότητα των ξενικών οικωνυμίων. (γ) Εάν οι ονομασίες είχαν δοθεί από τους Σλάβους επήλυδες σε τοποθεσίες έως τότε ανώνυμες ή παραδοσιακά ακατοίκητες (περίπτωση *ονοματοθεσίας*) ή αντίθετα εκτόπισαν προοδευτικά και αντικατέστησαν προγενέστερα ελληνικά ονόματα εξαιτίας ολικής καταστροφής, μόνιμης αποχώρησης του γηγενούς πληθυσμού, προσωρινής εγκατάλειψης κατοικημένου τόπου ή δημιουργίας άλλου κοντινού συνοικισμού ή προαστίου (περίπτωση *μετονομασίας* ή *μετωνυμίας*). (δ) Τη χρονική προέλευση των σλαβογενών ονοματοθεσιών. Ειδικά στον κρίσιμο τελευταίο παράγοντα καθώς και στα προβλήματα που παρουσιάζουν, ως ιστορικές πηγές, τα τοπωνύμια (αλλά και τα ανθρωπωνύμια) θα αναφερθούμε ωστόσο κατωτέρω αναλυτικότερα.

Η καθαυτό ύπαρξη του τοπωνυμικού υλικού και των ανθρωπωνυμίων δεν δύναται να οδηγήσει σε ακριβείς μετρήσεις ή σε απόλυτα ασφαλείς «εθνολογικές» αποτιμήσεις, καθώς η μαρτυρία του είναι αφενός αποσπασματική και αφετέρου ανάγεται σε πολύ μεταγενέστερες της αρχικής σλαβικής εγκατάστασης (7^{ος} και 8^{ος} αι.) περιόδους (από έγγραφα του 10^{ου} αι. κ.ε., ειδικά μάλιστα του 14^{ου} αι.). Το σωζόμενο λ.χ. μεσαιωνικό τοπωνυμικό υλικό της Μακεδονίας δεν συνθέτει ακριβή χάρτη των σλαβικών εγκαταστάσεων: Όπως σημειώθηκε ήδη, τα σλαβογενή τοπωνύμια προέρχονται κυρίως από την κεντροανατολική Μακεδονία (εν πολλοίς από τον κάτω Στρυμόνα, το Παγγαίο και την ανατολική Χαλκιδική, σαφώς λιγότερο όμως από τις περιφέρειες της δυτικής Χαλκιδικής, της Μυγδονίας [Λαγκαδάς, Κορώνεια, Αρδαμέρι, εξαιρουμένων όμως της Βόλβης - Ρεντίνας, για τις οποίες υπάρχει πληροφόρηση] καθώς και τις βορειότερες αυτών περιοχές)· τα δε μαρτυρούμενα ονόματα στις δυτικότερες μακεδονικές περιφέρειες είναι συγκριτικά ελάχιστα, πιθανότατα γιατί η κατοχή γαιών από τις αγιορείτικες μονές υπήρξε εκεί μικρότερης έκτασης (αναφέρονται βεβαίως αρκετά τοπωνύμια σε οθωμανικά κατάστιχα και λοιπά νεότερα κείμενα, τα οποία όμως είναι μεταγενέστερα). Επιπρόσθετα, ακόμη και για τις περιοχές με τα περισσότερα μαρτυρούμενα τοπωνύμια δεν είναι δυνατή η εξασφαλισμένη (μέσω στατιστικής σύγκρισης) της ακριβούς πληθυσμιακής αναλογίας της «σλαβικής» και «ελληνικής» παρουσίας, επειδή προφανώς υπήρχαν πολύ περισσότερα μεσαιωνικά τοπωνύμια που δεν διασώζονται²⁹.

διεθνούς συνεδρίου ιστορίας, Γιάννενα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, Γιάννενα 1987, 190-194, ειδικά 192; Μ. Laskaris, «Vagenetia», *RHSEE* 19 (1942) 423-427; Koder 1982, 24-25; Soustal - Koder 1981, 119-120; Ασδραχά - Ασδραχάς 1992. Για το οθωμανικό κατάστιχο του 1440 για την περιοχή Καστοριάς, βλ. κατωτ., σημ. 154.

28 Δαπέργολας 2008, 147. Αναλυτικότερα, βλ. του ιδίου 2009, ειδικά 243 κ.ε.

29. Malingoudis 1983, 99 κ.ε.; Δαπέργολας 2008, 145 κ.ε.; Του ιδίου 2009, 242; Του ιδίου 2009-2010, 89-90.

Οι τοπωνυμικές έρευνες επιχειρούν γενικά να προσδιορίσουν τα ποικίλα τοπωνυμικά στρώματα (ελληνικά και προ-ρωμαϊκά, ρωμαϊκά και σλαβικά) και, στην περίπτωσή μας, να κατατάξουν τα οικωνύμια και τοπωνύμια σλαβικής προέλευσης σε αρχαιότερα και νεότερα. Η συγκεκριμένη μέθοδος έχει ήδη εφαρμοστεί στη δυτική πρώην Γιουγκοσλαβία, στην Ιστρία καθώς και σε περιφέρειες της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας³⁰. Τα πρωιμότερα τοπωνύμια παρουσιάζουν ορισμένα χαρακτηριστικά της λεγόμενης Πρώιμης πρωτοσλαβικής γλώσσας (ομιλείτο έως περίπου το 750), άλλα ανήκουν στην Ύστερη πρωτοσλαβική (ca. 750-850), στην οποία το κοινό Βαλτο-σλαβικό *a μετατράπηκε σε o. Σημαντικός αριθμός άλλων τοπωνυμίων καταδεικνύει σαφείς διαφοροποιήσεις προς την αποκαλούμενη «νοτιοσλαβική» ομάδα παρουσιάζοντας μάλιστα ενίοτε φωνολογικά χαρακτηριστικά που απαντούν στη βουλγαρική γλώσσα. Όπως και να έχει, τα περισσότερα τοπωνύμια δεν αποτελούν κατ' ανάγκη μαρτυρίες ή απόλυτα ασφαλή κριτήρια ούτε για τη γλωσσική και, πολύ περισσότερο, εθνική ταυτότητα των εκάστοτε σλαβικών ομάδων, ούτε και για την ακριβή χρονολόγηση της άφιξής τους στις περιοχές του ελλαδικού χώρου³¹.

Για τον προσδιορισμό όλων αυτών αποτελεί οπωσδήποτε *sine qua non* προϋπόθεση οι ετυμολογίες των εκάστοτε σλαβογενών τοπωνυμίων (π.χ. *Αράχωβα -οβα*, *Ζαγορά*, *Χελμός*, *Νεζερός*; [πρβλ. σημ. Νεζερά Αχαΐας]³², *Βολερόν*³³) να παραπέμπουν στην πρωτοσλαβική γλώσσα ή έστω σε δάνειες λέξεις που χρησιμοποιούσαν ωστόσο, πέραν πάσης αμφιβολίας, οι Σλάβοι επήλυδες. Αυτό όμως είναι δύσκολο να διαπιστωθεί από τη σύγχρονη έρευνα. Πολλά σλαβικά τοπωνύμια (όπως και σλαβογενή λεξιλογικά δάνεια στη νεοελληνική) προήλθαν από εθνικά και οικογενειακά ονόματα, από παράγωγα ή σύνθετα σλαβικών ονομάτων, ενώ άλλα περιέχουν μόνο καταλήξεις που μαρτυρούν σλαβική επίδραση. Όλα αυτά ωστόσο δεν αποτελούν πρωτογενείς σλαβικές ονοματοθεσίες αλλά δευτερογενείς σχηματισμούς, καθώς εισήχθησαν όχι από το αρχικό εποικιστικό στοιχείο των 7^{ου} - 8^{ου} αι. αλλά πολύ αργότερα, από ελληνόφωνους, λατινόφωνους (βλαχόφωνους) ή αλβανόφωνους πληθυσμούς³⁴. κατά τον Ζακυθινό, οφείλονται κυρίως σε ενδοβαλκανικές και εσωτερικές ελληνικές μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων και τελικά μεταπλάστηκαν σύμφωνα με τους φωνητικούς και μορφολογικούς κανόνες της ελληνικής γλώσσας (λ.χ. τα «μικτά» στην ετυμολογία τους οικωνύμια *Μεσολόγγι*, *Ασπρόβαλτος*, *Παραλογγίο*, *Παλιοστάνη*, *Ποδοχώρι* ή τα *Στάνη*, *Βάλιος* κλπ.³⁵).

30 Βρυώνης 1995, 31.

31 Πρβλ. Malingoudis 1981b, 252 κ.ε.; Weithmann 1978, 132 κ.ε. (βλ. και Vryonis 1981, 424).

32 Ίσως ταυτίζεται με το βλάχικο χωρίο Εζεβάν (σημ. Καλλιπεύκη, στις νότιες πλαγιές του Ολύμπου) που αναφέρεται στην Άννα Κομνηνή 2001, βιβλ. Ε', κεφ. V, 154.23-24 (α. 1083). Σχετικά, πρβλ. Α. Ι. Κουκούδης, *Μελέτες για τους Βλάχους. Τόμος Β'.* Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων, πρόλ. Κ. Στεφανόπουλος [Μελέτες για τους Βλάχους 2], Θεσσαλονίκη 2000, 84-85.

33 Tafel 1842, 32 κ.ε.; Σ. Π. Κυριακίδης, «Τὸ Παπίκιον ὄρος», *Ἀθηνᾶ* 35 (1923) 219-225, ειδικά 222 κ.ε.; Του ιδίου, *Βυζαντινὰ μελέται I-V. Θεσσαλονίκη 1933-1939 (Σύμμεικτα)* [Επιστημονική έπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 3], Θεσσαλονίκη 1939, 29-31 (παλαιά βιβλιογραφία); Ἀμαντος 1929; Του ιδίου, «Βόλος - Βολερόν», *Ἑλληνικά* 7 (1934) 267-270 (*Βολερόν* = ιχθυώδης τόπος); Θεοχαρίδης 1954, 2, σημ. 1; Θ. Παπαζώτος, «Σημειώσεις στο "Βολερόν" του Στ. Κυριακίδη. Μερικά νέα στοιχεία», *Θρακική έπετηρίς* 2 (1981) 233-243. Για τη γεωγραφική θέση και τη διοικητική οργάνωση του Βολερού, βλ. και Χ. Α. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10^ο - 12^ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής εξέλιξης* [ιδ. διατρ.], Θεσσαλονίκη 2000, 200 κ.ε (με βιβλιογραφία).

34 Gaster 1886. Βλ. π.χ. για την περίπτωση τοπωνυμίων της Αττικής, Karayannopoulos 1995, 12 (με βιβλιογραφία).

35 Ζακυθινός 1944, 489.

Αρκετά τοπωνύμια ανάγονται ακόμη και στην περίοδο της σερβικής επέκτασης στα νότια Βαλκάνια (τέλη 13^{ου} - μέσα 14^{ου} αι.) ή και στους ακόμη μεταγενέστερους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας (τέλη 14^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.), όταν πολυάριθμοι σλαβόφωνοι Βούλγαροι κτίστες, εργάτες και θεριστές συνέρρεαν στις ελεγχόμενες από τους Οσμανλήδες μακεδονικές και θρακικές περιοχές για να δουλέψουν με χαμηλό μεροκάματο στα τουρκικά, εβραϊκά και ελληνικά τσιφλίκια³⁶. Το τελευταίο φαινόμενο σε συνδυασμό με τη συμβίωση, τη γειτνίαση αλλά και τις αλληπάλλληλες επιμιξεις αιώνων ανάμεσα σε Έλληνες, Βούλγαρους, Σέρβους και λοιπούς Σλάβους καθώς και τη σχετική ευκολία εκμάθησης της σλαβοβουλγαρικής γλώσσας, συγκριτικά με την ελληνική, ερμηνεύουν τη σλαβοφωνία που είχε επικρατήσει έως τις αρχές του 20^{ου} αι. σε μεγάλο μέρος των αμόρφωτων κατοίκων της υπαίθρου της ευρύτερης βόρειας και κεντρικής Μακεδονίας (οι πληθυσμοί των αστικών κέντρων, όπου μάλιστα η ελληνική παιδεία διατηρήθηκε, ήταν αντιθέτως εν πολλοίς ελληνόφωνοι)· αυτό ίσχυε ακόμη και σε περιοχές της τελευταίας γεωγραφικής ζώνης, οι κάτοικοι των οποίων (οι λεγόμενοι *Γραικομάνοι*) είχαν, στην πλειονότητά τους, ελληνική εθνική συνείδηση (Μοναστήρι - Μορίχοβο, Γευγελή, Δοϊράνη, Στρώμνιτσα, Περλεπές, Νευροκόπι, Τζουμαγιά, Φλώρινα, Καστοριά)³⁷.

Τα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν πραγματικά στην περίοδο των εγκαταστάσεων των 7^{ου} και 8^{ου} αι. και εξής προέρχονται κυρίως από τη συγκριτική εξέταση του μακρο- και μικροτοπωνυμικού υλικού διαφόρων περιφερειών. Μέσω της τελευταίας προκύπτει η ύπαρξη ορισμένων οικωνυμίων και τοπωνυμίων, τα οποία αντικατοπτρίζουν ένα παλαιότερο χρονικό στάδιο (κυρίως στη φωνολογία) της σλαβικής γλώσσας (όπως λ.χ. σε μεμονωμένες γεωγραφικές νησίδες της Πελοποννήσου)· επίσης, καταδεικνύεται η ύπαρξη τοπωνυμίων διαφορετικών περιοχών, τα οποία υποδηλώνουν κάποιο νεότερο στάδιο διαμόρφωσης και ουσιαστικά αντιστοιχούν σε μεταγενέστερη εξελικτική φάση της σλαβικής. Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά είναι κυρίως τα εξής:

(α) Η διατήρηση του κοινού Βαλτο-Σλαβικού /a/ στα αποκαλούμενα «πρώιμα πρωτοσλαβικά» οικωνύμια / τοπωνύμια, τα οποία αντιστοιχούν περίπου χρονολογικά με τα πρώτα σλαβικά δάνεια στην ελληνική (το φαινόμενο πιθανώς απαντά στις ονομασίες *Καρδίτσα*, *Γάρδιτσα*, *Γαρδίκα* [βλ. και κατωτ.], *Αράχωβα* [βλ. και κατωτ.], *Καρύταινα*, *Μαγούλιανα*, *Μαγουλίτσα*, *Αρδούβιστα*, στους όρους *Σκλάβος*, *Σθλάβος* και *Σκλαβηνός*, *Σθλαβηνός* και άλλου). Όπως σημειώνει επιπρόσθετα ο Παπαδημητρίου, η μετάβαση από την Πρώιμη στην Ύστερη Πρωτοσλαβική γλώσσα (ca. 8^{ος} - 9^{ος} αι.) περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, το φωνολογικό φαινόμενο της μεταβολής της ποσοτικής διάκρισης των φωνηέντων της πρώτης σε ποιοτική και μάλιστα την τροπή του μακρού τονισμένου /ā/ σε ποιοτικό φωνήεν /a/ και του βραχέος /ǣ/ σε ποιοτικό φωνήεν /o/· οι αλλαγές αυτές επικράτησαν στο σύνολο των θέσεων, ανεξαρτήτως του τονισμού, στην πλειονότητα των σλαβικών ποικιλιών (π.χ. το

36 Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1993, 68 κ.ε. Ενδιαφέροντα στοιχεία για τα σλαβικά και άλλα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου κατά τα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας στο Ν. Πολίτης, *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων*, Αθήναι 1920; Γ. Παπανδρέου, *Ἡ Ἠλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, επιμ. Δ. Παπακώστας [Ηλειακή βιβλιοθήκη 3], Λεχαινά 1990.

37 Α. Κεραμόπουλος, *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, Αθήναι 1939, 56 (υποσ.); Σ. Π. Κυριακίδης, *Τὰ βόρεια ἔθνολογικά ὄρια τοῦ ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1946, 49, 56 κ.ε., 60 κ.ε.; Α. Vacalopoulos, *Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912*, Paris 1953, 59-60 (με βιβλιογραφία); Του ιδίου 1974, 23 (με παραδείγματα); Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού. Μακεδονία, Θεσσαλονίκη* ³1992, 48; Του ιδίου, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1383*, Θεσσαλονίκη 1992, 164-165; Του ιδίου, *Το Μακεδονικό ζήτημα. Γένεση - διαμόρφωση - εξέλιξη - λύση (1856-1912)* [Το Βήμα, βιβλιοθήκη. Ο ελληνικός εικοστός αιώνας βήμα προς βήμα 1], Αθήνα 2009 (α' έκδ. Θεσσαλονίκη 1993), 26; Μίντσης 1997, 239-260; Δελιγκάρη 2016b, ειδικά 87-88. Επίσης, βλ. Ν. Κ. Martis, *The Falsification of Macedonian History*, Athens 1983; Curta 2004.

ανθρωπωνύμιο *dārgāmīrū* = *Δαργαμηρός* μετατράπηκε σε *Dragomirā*: πρβλ. *Δαργκασλάβος* [→ μετάθεση υγρών συμφώνων, βλ. κατωτ.], *ἄρχων Ἑλλάδος*, 8^{ος} αι.)³⁸. (β) Η μετάθεση των υγρών συμφώνων στα λεγόμενα «νοτιοσλαβικά» τοπωνύμια, η οποία πραγματοποιήθηκε αρκετά μετά τις αρχικές σλαβικές εγκαταστάσεις των 7^{ου} και 8^{ου} αι. Η εμφάνιση του συγκεκριμένου φαινομένου χρονολογείται γύρω στα μέσα του 9^{ου} αι. και είχε ως αποτέλεσμα τη διάσπαση της σχετικής ομοιογενούς έως τότε σλαβικής γλωσσικής κοινότητας σε τρεις διακριτούς κλάδους (δυτικό, ανατολικό και νότιο). Πρόκειται ουσιαστικά για τη γλωσσική εξέλιξη που μετέθεσε τα υγρά σύμφωνα της προφορικής και γραπτής σλαβικής πριν από τα φωνήεντα, ενώ μέχρι τότε ίσχυε το αντίθετο (βρίσκονταν μετά από αυτά). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι παλαιοσλαβικές λέξεις *gard* (→ *grad*) και *salma* (→ *slama*), από τις οποίες προέκυψαν τα οικωνύμια *Γαρδίκι* (= πόλη, τελωνείο) και *Σαλμενίκο*(ν) (= αχυροκαλύβες;). Άλλο δηλωτικό παράδειγμα αποτελεί η πρωτοσλαβικής ετυμολογίας λέξη *σβάρνα* (γεωργικό εργαλείο που χρησιμοποιείται πριν τη σπορά για το σπάσιμο των βόλων της οργωμένης γης, αρχ. ελλ. βωλοκόπος), η οποία προήλθε από τους αρχαιότερους τύπους *borna*, *brana*, *borona*: πρόκειται για λέξη κοινή σε όλες τις σλαβικές γλώσσες που πέρασε πολύ πρώιμα, πριν τις αρχές του 8^{ου} αι., στην αρχική («απολιθωμένη») φωνητική της μορφή ως ακριβές γλωσσικό δάνειο στην ελληνική, προτού συντελεστεί η μετάθεση των υγρών συμφώνων ((σ)βάρνα) στις σλαβικές γλώσσες³⁹. (γ) Τα λαρυγγόφωνα που δεν είχαν ακόμη υποβληθεί στη λεγόμενη «ουράνωση» (π.χ. *-iki* → *-ici*: *Γαρδίκι* ... *Graděč* / *Gardič*)⁴⁰. (δ) Η μη αποβολή, ακόμη, των φωνηέντων *i* και *u*⁴¹. (ε) Τα μικροτοπωνύμια που διατηρούν στη σημερινή μορφή τους φθόγγους (όπως λ.χ. τα ημιφωνήεντα *ь* και *ъ* ή το έρρινο φωνήεν *ο*), οι οποίοι «χάθηκαν» σε πρώιμο χρονικό στάδιο στα σλαβικά. (στ) Ο τρόπος μεταγραφής του σλαβικού ήχου *b*, ο οποίος, σύμφωνα με τον Brunet, αποδιδόταν στη γραπτή ελληνική μέχρι και τον 11^ο αι. ως *β* αλλά ως *μπ* από τα τέλη του 11^{ου} αι. και εξής. Το συγκεκριμένο κριτήριο είναι ωστόσο μάλλον αμφιλεγόμενο: όπως κατέδειξε ο Δαπέργολας, δεν διακρίνεται κάποιο χρονικό σημείο τομής στα τέλη του 11^{ου} αι., εφόσον τα τοπωνύμια όπου το σλαβικό *b* αποδίδεται με *μπ* είναι ελάχιστα (περίπου 5-6), ώστε να είναι δυνατή εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων⁴². (ζ) Ο τρόπος μεταγραφής στα ελληνικά της σλαβικής κατάληξης *-ica* (→ *-ικεια*, βλ. αναλυτικά κατωτ.).

Θα πρέπει να τονιστεί ωστόσο εδώ ότι από τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά των τοπωνυμίων μόνο τα δύο πρώτα (ειδικά το δεύτερο) και το τελευταίο παρέχουν ουσιαστικά σαφείς ενδείξεις για το χρονικό προσδιορισμό του γλωσσικού εξελιγμένου τους· γι' αυτόν το λόγο θα αναλυθούν παρακάτω.

Η εξέταση του εάν το εκάστοτε τοπωνύμιο σλαβικής ετυμολογίας παρουσιάζει ή όχι στον τύπο του μετάθεση των υγρών συμφώνων είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς μόνο όσα δεν την περιέχουν δύνανται να θεωρηθούν ασφαλή τεκμήρια. Θα πρέπει να τονιστεί επίσης ότι η ακριβής χρονολόγησή τους είναι ουσιαστικά αδύνατη, αν και είμαστε σε θέση να

38 Αναλυτικά, βλ. Shevelov 1964, 150 κ.ε.; B. Georgiev, *Vokalnata Sistema v razvoja na slavyanskite ezitsi*, Sofija 1964; Παπαδημητρίου 2008, 126-127; Ιστότοπος <https://smerdaleos.wordpress.com/tag/τοπωνύμια> 2013. Για το μολυβδόβουλλο του Δαργκασλάβου, βλ. Oikonomidēs 1998; Curta 2011b, 116.

39 Malingoudis 1981a, 147-148; Του ιδίου 2013, 177-179; Brunet 1985, 243. Για τη *borna*, βλ. Trubačev 1975, 204-206. Βλ. και Ανδριώτης 1951, 318. Περιγραφές του βωλοκόπου απαντούν σε διάφορα γεωπονικά συγγράμματα. Στην εξελιγμένη μορφή του αποτελούσε ορθογώνιο ξύλινο πλαίσιο, στο οποίο είχαν προσαρμοστεί χοντροί μεταλλικοί κώνοι. Βλ. Μουτζάλη 2000, 65. Για το Σαλμενίκο, βλ. Ν. Γ. Λέκκας, *Ρύπες, Έρριός, Σαλμενίκο. Μονογραφία ιστορική - γεωγραφική*, συμπλ. Δ. Παπαβασιλόπουλος, Αθήναι 1971 (α' έκδ. 1916); P. Magdalino, *The History of Thessaly, 1263-1393* [ιδ. διατρ.], University of Oxford 1976, 119.

40 Υποκοριστικό του *gordŭ* (= οχυρωμένο μέρος). Βλ. Μαλιγκούδης 1988, 86.

41 Koder 1982, 11-12. Αναλυτικότερα, βλ. Brunet 1985, 243 κ.ε. Πρβλ. Μαλιγκούδης 1991, 138-139; Δαπέργολας 2008, 148-149.

42 Brunet 1985, 244 κ.ε. Αντιθ. βλ. Δαπέργολας 2009-2010, 93, σημ. 16.

πραγματοποιήσουμε ομαδοποιήσεις τοπωνυμίων προγενέστερων και μεταγενέστερων των αρχών του 9^{ου} αι.⁴³ Όσα τοπωνύμια παρουσιάζουν προμεταθετικούς τύπους, ανάγονται οπωσδήποτε σε παλαιότερες χρονικές περιόδους. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε επιπρόσθετα να κατανοήσουμε ποιοι ονοματοθέτες συγκεκριμένων τοπωνυμίων είχαν πλέον λησμονήσει τη μητρική τους γλώσσα (που συνέχιζε όμως στο μεταξύ να εξελίσσεται αλλού) και είχαν γίνει πλέον ελληνόφωνοι. Ωστόσο, ακόμη και ορισμένα τοπωνύμια που εμφανίζουν τη μετάθεση, δεν αποκλείεται να είναι προγενέστερα του 9^{ου} αι. Κατά τον Δαπέργολα, ακολούθησαν την εξέλιξη της σλαβικής γλώσσας, επειδή οι πληθυσμοί που τα «έπλασαν» ή τα «δημιούργησαν» δεν «εξελληνίστηκαν» γρήγορα, αλλά συνέχισαν να χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα τουλάχιστον έως τα μέσα περίπου του 9^{ου} αι. Τέλος, όπως έχει επανειλημμένα επισημανθεί, η ελληνική μεταγραφή ενός σλαβικού οικωνυμίου δεν υποδήλωνε, ούτε προϋπέθετε κατ' ανάγκην παράλληλο γλωσσικό εξελληνισμό των κατοίκων του, καθώς μπορούσε κάλλιστα να οφειλόταν σε κάποιον τοπικό αυτοκρατορικό διοικητικό ή και εκκλησιαστικό αξιωματούχο ή απλό γραφέα (νοτάριο) ή να προερχόταν από τους Έλληνες κατοίκους της ίδιας περιφέρειας. Η εκάστοτε μεταγραφή καταδεικνύει απλώς τον τρόπο αντίληψης από τους τελευταίους ορισμένων ήχων της σλαβικής και της γραπτής απόδοσής των με βάση ορισμένα πρότυπα της, γραπτής ιδίως, ελληνικής γλώσσας, τα οποία οι Σλάβοι προφανώς αγνοούσαν⁴⁴.

Σε ό,τι αφορά πάντως στον ευρύτερο μακεδονικό γεωγραφικό χώρο, για ελάχιστα σλαβικής προέλευσης τοπωνύμια μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πως οφείλονται σε εγκαταστάσεις σαφώς παλαιότερες του 9^{ου} αι. Το πλέον χαρακτηριστικό εξ αυτών (και παράλληλα σχετικά ασφαλές δείγμα) είναι το οικωνύμιο *Αρδαμέρι* (εκ του σλαβ. *Radomir*), ονομασία οικισμού στα βόρεια ορεινά της λίμνης Κορώνειας (περιοχή Λαγκαδά). Ο προμεταθετικός τύπος του (*αρδ-* αντί *ραδ-*) υποκρύπτει πιθανώς πρώιμο γλωσσικό εξελληνισμό των κατοίκων του, αν και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι και ακριβέστεροι λόγω έλλειψης περαιτέρω πληροφοριών. Η ονομασία *Αρδαμέρι* (όπως και η *Αρτοτίνα* Αιτωλίας) περιέχει φωνολογικά μία ιδιομορφία που απαντά στα ιδιώματα του Ανατολικού κλάδου των νοτιοσλαβικών γλωσσών, τα οποία κάποιοι χαρακτηρίζουν συμβατικά ως «βουλγαρικά». Η μεμονωμένη αυτή ένδειξη παρουσιάζει μεν ενδιαφέρον από λεξιλογική και φωνολογική άποψη για την επιστήμη της γλωσσολογίας, αλλά δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για επιπρόσθετα ιστορικά συμπεράσματα⁴⁵. Η *έπισκοπή Έρκουλον* (ονομασία λατινικής προέλευσης) της *μητροπόλεως Θεσσαλονίκης* μαρτυρείται για πρώτη φορά το 943, αλλά πρωτοεμφανίζεται με την ονομασία *Αρδαμερίου* ήδη τον 10^ο αι.⁴⁶ Ο εκχριστιανισμός συμβάδιζε λοιπόν με το γλωσσικό εξελληνισμό και ο τελευταίος αποτελούσε στη συγκεκριμένη περίπτωση φυσικό επόμενο εξαιτίας της εγγύτητας του Αρδαμερίου με τη Θεσσαλονίκη, της υπαγωγής της περιοχής στη βυζαντινή πολιτική και στρατιωτική διοίκηση (*θέμα Θεσσαλονίκης*), της γειτονίας και των οικονομικών και γλωσσικών επαφών των νεοφερμένων με ελληνόφωνους πληθυσμούς.

Σημαντικό γλωσσολογικό κριτήριο για τη χρονολόγηση των σλαβικής προέλευσης τοπωνυμίων αποτελεί, όπως προείπαμε, και ο τρόπος μεταγραφής στα ελληνικά της σλαβικής κατάληξης *-ica*. Ο Brunet κατέδειξε ότι η συγκεκριμένη κατάληξη μεταγραφόταν αρχικά στην ελληνική γλώσσα, έως τις αρχές περίπου του 10^{ου} αι., με τον αρχαιότερο τύπο *-ίκεια*. Ο τελευταίος τύπος δεν δύναται όμως να αποδοθεί σε σλαβική επινόηση, αν και (ως ήχος και

43 Weithmann 1978, 132 κ.ε. Επίσης, βλ. Vryonis 1981, 424. Πρβλ. Karayannopoulos 1995, 34-35.

44 Δαπέργολας 2008, 149; Του ιδίου 2009-2010, 92-93. Επίσης, βλ. Brunet 1985, 237-238 (με παράθεση παραδειγμάτων).

45 Μαλιγκούδης 1988, 98-99; Brunet 1985, 259; Δαπέργολας 2008, 151.

46 Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8^{ου} αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση* [ιδ. διατρ.] [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών. Βυζαντινά κείμενα και μελέται 42], Θεσσαλονίκη 2007, 147.

μόνο) υπήρξε για ένα διάστημα στην παλαιοσλαβική, ως ενδιάμεση (τρόπον τινά) φάση της λεγόμενης «ουράνωσης», η οποία (μεταξύ άλλων) μετέτρεψε την κατάληξη *-ika* σε *-ica*. Η συγκεκριμένη ενδιάμεση φάση χρονολογείται ωστόσο πριν από τον 7^ο αι. και την εγκατάσταση των Σλάβων στη νότια Βαλκανική. Κατά συνέπεια, τα γνωστά οικωνύμια χωρίων της συγκεκριμένης περιοχής που φέρουν την κατάληξη *-ίκεια* δεν ανάγονται στην προαναφερθείσα περίοδο, ούτε οι Σλάβοι επήλυδες μπορούν να θεωρηθούν ως δημιουργοί τους (ονοματοθέτες). Όπως και να έχει, η κατάληξη *-ίκεια* αντικαταστάθηκε αργότερα από τον τύπο *-ιτσα* / *-ιτζα*, ο οποίος αποτελεί, φυσικά, ακριβή απόδοση στα ελληνικά της παλαιάς σλαβικής κατάληξης *-ica*⁴⁷. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα μπορούν να επισημανθούν η ονομασία του χωρίου *Σουσίτζα*, στον ορεινό όγκο του δυτικού Παγγαίου (πρωτομαρτυρείται σε έγγραφο του 1085⁴⁸), η λεγόμενη *Σ(θ)λάνιτζα*, ανάμεσα στα Γιαννιτσία και την Έδεσσα, που απαντά ήδη από το β' μισό του 11^{ου} αι., και ίσως οι αψώτερης σλαβικής προέλευσης *κητόρες* της *Παναγίας Ανδρουπεβίτζ(ι)ας* στην υστεροβυζαντινή Μάνη, οι οποίοι ωστόσο ήταν πλέον ελληνόφωνοι⁴⁹.

Το συγκεκριμένο γλωσσικό κριτήριο αφορά οπωσδήποτε κυρίως στη διαδικασία εξελληνισμού των σλαβικών τοπωνυμίων, αλλά μπορεί να συμβάλει και στη χρονολόγησή τους. Αυτό ισχύει ωστόσο μόνο για τα οικωνύμια με την κατάληξη *-ίκεια*, τα οποία εμφανίζονται με «εξελληνισμένη» μορφή έως τον 10^ο αι. και γι' αυτό αφορούν προφανώς και αποδίδονται σε προγενέστερες σλαβικές εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο. Σύμφωνα με τον Δαπέργολα, ακόμη και ορισμένα τοπωνύμια με την κατάληξη *-ιτσα* μπορούν να είναι στην πραγματικότητα παλαιά, «αλλά για διάφορους λόγους να εξελληνίζονται αργότερα»⁵⁰. Θα πρέπει να επισημανθεί και η περίπτωση ορισμένων προγενέστερων της σλαβικής εγκατάστασης οικωνυμίων, τα οποία απέκτησαν αργότερα την κατάληξη *-ιτζα* (λ.χ. Βάργαλα → *Βαργαλνίτζα*, 9^{ος} αι.)⁵¹. Η γλωσσική προέλευση ορισμένων ονομασιών (π.χ. *Δομνίκου* ή *Δομνίκεια* ή *Δομνίτζα*) είναι επίσης αμφίβολη⁵².

Αν και η ελληνική μεταγραφή ενός σλαβικού οικωνυμίου δεν υποδηλώνει αναγκαστικά, όπως προείπαμε, χρονικά παράλληλο γλωσσικό εξελληνισμό των κατοίκων του συγκεκριμένου οικισμού, η μετέπειτα χρησιμοποίηση της εξελληνισμένης ονομασίας (αντί της αρχικής σλαβικής) από τους απογόνους των Σλάβων επήλυδων, όταν μάλιστα τα πρότυπα μεταγραφής είχαν πλέον μεταβληθεί, παρέχει σαφή ένδειξη ενός μεταγενέστερου, γλωσσικού έστω, εξελληνισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί λ.χ. το οικωνύμιο *Δεβελίικεια*, εκ της σλαβικής ονομασίας *Debelica* (βλ. κατωτ.), στα νοτιοδυτικά της Ιερισσού Χαλκιδικής. Η μεταγραφή του συγκεκριμένου εξελληνισμένου τύπου υπήρξε προφανώς ελληνικής προέλευσης και είχε πραγματοποιηθεί το πολύ μέχρι τον πρώιμο 10^ο αι. (χρονικός *terminus ante quem*), ενώ οι κάτοικοι της Δεβελίικειας εξακολουθούσαν πιθανότατα να χρησιμοποιούν τη γλώσσα των προγόνων τους. Αυτό έπαψε ωστόσο να ισχύει κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αι., καθώς σε διαφορετική περίπτωση θα είχε δημιουργηθεί ένας δεύτερος τύπος («Δεβελίτσα» ή «Δεβελίτζα»), όταν η κατάληξη *-ίκεια* είχε πλέον αντικατασταθεί, όπως σημειώσαμε παραπάνω, από τον «νέοτερο» τύπο *-ιτσα* / *-ιτζα* (πρβλ. λ.χ. τα γειτονικά της Δεβελίικειας

47 Brunet 1985, 248 κ.ε., ειδικά 250-251; Δαπέργολας 2009-2010, 94.

48 *Actes d'Iviron II* 1990, αρ. 43, 149.57 (α. 1085) -βλ. Δαπέργολας 2009, 243, 244, σημ. 23. Η ονομασία *Σουσίτζα* αποτελεί ελληνική μεταγραφή του σλαβ. *susica* (= ξεροπόταμος). Βλ. Vasmer 1941, 97.

49 Σταλίδης 2007 (Σλάνιτσα εκ της λ. *slana* = πάχνη); Καλοπίση-Βέρτη 2008-2009.

50 Δαπέργολας 2008, 149.

51 Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Από τον έκτο ως τον ένατο αιώνα. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις», *Ιστορικοί ελληνικοί χώροι. Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, επιμ. Μ. Β. Σακελλαρίου, Αθήνα 1992, 258-263, ειδικά 261.

52 Από τα λατ. *domus* και *domina* ή από τα σλαβ. *dobinikŭ*, *dobinica* (εκ του *dobŭ* = βαλανιδιά). Βλ. Δαπέργολας 2009, 244, σημ. 22 (με σχόλια και παραπομπές).

μικροτοπωνύμια ρέμα *Γλομποτζίτζας* ή *Γλομβοτζίτζας* και *Ζεληνίτζα*, τα οποία μαρτυρούνται για πρώτη φορά στα 943 και 982 αντίστοιχα, ή τους διπλούς τύπους *Καμενίκεια* / *Καμενίτζα* Σερρών και *Δοβνίκεια* / *Δοβνίτζα* στο Παγγαίο -βλ. κατωτέρω). Προφανώς οι κάτοικοι του συγκεκριμένου οικισμού χρησιμοποιούσαν κατά τον 10^ο αι. μόνο την ονομασία «Δεβελίκεια», αντί της παλαιάς σλαβικής «Debelica» (= Ντεμπέλιτσα), γεγονός που αποτελεί ένδειξη πιθανού γλωσσικού εξελληνισμού. Ο τελευταίος, όπως και ο προγενέστερος εκχριστιανισμός, καθίσταται ακόμη πιο σαφείς μέσω της εξέτασης των ανθρωπωνυμίων σε περιοχές όπως η ανατολική Χαλκιδική⁵³.

Ειδικά από το μακεδονικό χώρο μπορούμε να πιθανολογήσουμε την παλαιότητα των εξής οικωνυμίων και τοπωνυμίων που εμφανίζουν στον εξελληνισμένο τύπο τους την κατάληξη *-ίκεια*: *Λαγκαβίκεια* και κοντινό ρέμα *Λεστενίκειας* (κοντά στη λίμνη Κορώνεια ή Λαγκαδά, σημ. Λαγκαδικία)⁵⁴, *Γαβρονίκεια* (στα βόρεια της Θεσσαλονίκης)⁵⁵, *Ρεσετηνίκεια* (σλαβ. *Rešetinica*;, κεντροδυτική Χαλκιδική, σημ. Άγιος Πρόδρομος)⁵⁶, *Αραβενίκεια* ή *Ρεβενίκεια* (σημ. Μεγάλη Παναγία)⁵⁷, *Αμπλανοβίκεια* (σλαβ. *Ablanovica*;)⁵⁸ και *Δεβελίκεια* (σλαβ. *Debelica*;, ανατολική Χαλκιδική)⁵⁹, *Καπερνίκεια* ή *Καπερνικής Χαλκιδικής* (σλαβ. *Koprīnikū* ή *Kopřinica*;)⁶⁰, *Κομαροβίκεια* ή *Καμαροβίκεια* (σλαβ. *Komarovica*;)⁶¹, *Λουκο(υ)βίκεια* Στρυμόνος (σλαβ. *Lokūnica*;)⁶², χωρία *Δοβροβίκεια* ή Σύμβολο (σλαβ. *Dobolica*;, περιοχή Παγγαίου)⁶³, *Αβαρνίκεια*⁶⁴ (κοντά στο Σιόμαλτον / Σιάμαλτον / Σέμαλτον⁶⁵, περιοχή Χρυσουπόλεως), *Ζαβερνίκεια* (πρώην *Αβαρνίκεια*)⁶⁶, *Λουκουβίκεια*⁶⁷

53 Δαπέργολας 2009-2010, 94-95; Του ιδίου 2009-2010b, 103, 109 (για τα ανθρωπωνύμια). Για τη *Ζεληνίτζα*, βλ. *Actes d'Iviron I* 1985, αρ. 5, 133.34 (α. 982). Για τη *Γλομποτζίτζα*, βλ. *Actes du Prôtaton* 1975, αρ. 6, 201.30 (α. 943). Πρβλ. Δαπέργολας 2009-2010, 93, σημ. 16, 95, σημ. 21; Του ιδίου 2009-2010b, 101.

54 Για την *Λαγκαβίκεια*, βλ. *Actes de Xénophon* 1986, αρ. 23, 177.26,29 (α. 1355). Ο Vasmer 1941, 92, 226, το αποδίδει στο σλαβ. *Locanica*. Για την *Λεστενίκεια*, βλ. *Actes de Xénophon* 1986 αρ. 23, 178.40-41,44 (α. 1335). Πρβλ. Δαπέργολας 2008, 151, σημ. 306.

55 *Actes de Chilandar I* 1998, αρ. 30, 215.6, 216.33, 217.62-63 (α. 1314). Εξελληνισμένος τύπος του μικτού σλαβο-λατινικού *Gabrovina* (εκ των λ. *grabrŭ* και *vino* = τόπος που παράγει καλό κρασί). Πρβλ. Δαπέργολας 2008, 151, σημ. 307.

56 *Actes d'Iviron I* 1985, αρ. 10, 170.18 (α. 996). Κατά τον Brunet 1985, 264, αρ. 66, αποτελεί εξελληνισμένο τύπο του σλαβ. *Rešetinica* (= χώρος κοσκινίσματος).

57 *Actes du Prôtaton* 1975, αρ. 4, 191.1 (α. 942). Πρβλ. Πουτούρογλου 1993, 10.

58 *Actes de Lavra II* 1977, αρ. 109, 269.822 (α. 1321). Σύμφωνα με τον Brunet 1985, 259, αρ. 3, αποτελεί εξελληνισμένο τύπο του σλαβ. *Ablonovica* (εκ της παλαιοσλαβ. λ. *abolnŭ* / *ablonŭ* = πλάτανος).

59. *Actes de Lavra I* 1970, αρ. 4, 98 (σχόλια) (α. 952); *Actes d'Iviron I* 1985, αρ. 27, 246.32 (α. 1042), αρ. 29, 260.74 (α. 1047); *Actes d'Iviron III* 1994, αρ. 58, 91.66 (α. 1259), αρ. 62, 115.17 (α. 1283), αρ. 72, 185.98 (α. 1310), αρ. 75, 223.223 (α. 1318). Κατά τον Brunet 1985, 261, αρ. 25, είναι εξελληνισμένος τύπος της σλαβ. λ. *debelŭ* (= παχύς).

60 Brunet 1985, 262, αρ. 42, με παραπομπές (εκ των *koprŭ*, *kopŭr*, *kopar*).

61 Brunet 1985, 261-262, αρ. 37, με παραπομπές (εκ του *komar* = κουνούπι).

62 Brunet 1985, 262-263, αρ. 49, με παραπομπές (εκ του *lukŭ* = σκόρδο).

63 *Actes de Lavra I* 1970, αρ. 42, 235.48 (α. 1081). Πρβλ. Vasmer 1941, 215; Brunet 1985, 261, αρ. 27; Δαπέργολας 2008, 178, αρ. 13 (ελλ. μτφρ. του σλαβ. *Vobljane*, από τη λ. *vubul* = πηγάδι, πηγή).

64 Μ. Γούδας, «Βυζαντιακά έγγραφα της ιερᾶς μονῆς Βατοπεδίου», *Ἐπετηρίς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν* 3 (1926) 113-134, ειδικά 121.15 (α. 1021); *Actes d'Iviron III* 1994, αρ. 55, 64.28 (12^{ος} αι.). Πρβλ. Vasmer 1941, 65, 160, 202, 216; Δαπέργολας 2008, 178, αρ. 11 (ελλ. μτφρ. του σλαβ. *Avorincina*, από τη λ. *avoru* = σφένδαμος); Του ιδίου 2009, 243, σημ. 10.

65 Πρόκειται για το σημερινό Μικρό Σούλι Σερρών. Βλ. Δαπέργολας 2009, 243, σημ. 6.

66 *Actes d'Iviron III* 1994, αρ. 69, 146.39 (α. 1300); *Actes de Xénophon* 1986, αρ. 17, 149.53 (α. 1322). Κατά τον Vasmer 1941, 216, πρόκειται για τον εξελληνισμένο σλαβ. τύπο *Zabordinica* ή *Zaavorinca*.

(ανατολικά του Παγγαίου) και *Δοβνίκεια*⁶⁸ (ή *Δοβνίτζα* / Δομνίκου, βορειοδυτικά του Παγγαίου)⁶⁹. Το μικτό τοπωνύμιο *Αρσενίκεια* (των Μυλώνων) απαντά επίσης στην περιοχή της Ιερισσού (αρχ. Άκανθος)⁷⁰. Ειδικά για τα μακρο- και μικροτοπωνύμια της μεσο- και υστεροβυζαντινής Σιθωνίας (ή *Λόγγου*) επιβάλλεται να συμβουλευθεί κανείς την ειδική μελέτη του Παπάγγελου για τη συγκεκριμένη περιοχή (π.χ. για τα *Αρσενίκια Ιερισσού* [sic], *Αραβερνίκεια* [sic], *Χλομοντζά*, μετόχι Κουτλουμουσίου *Ντριστινίκα*, χωρίον ή κατεπανίκιον *Λογγού* [ή Άπρου, Άπρως]⁷¹, ρυάκι *Μοτζίλιτζας* στην παλαιά Νικήτη κλπ.)⁷², όπως και την παλαιότερη του Θεοχαρίδη για τα μακεδονικά *κατεπανίκια*. Σε ό,τι αφορά ειδικά στις ονομασίες με την κατάληξη *-κεια*, θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε εδώ και την *έπισκοπή Βελίκειας*, η οποία ωστόσο βρισκόταν μάλλον κάπου ανάμεσα στις γεωγραφικές περιφέρειες δικαιοδοσίας των μητροπόλεων Φιλίππων και Φιλίππουπόλεως και είναι κυρίως γνωστή από τα σωζόμενα μολυβδόβουλλα των ιεραρχών της (10^{ος} αι. κ.ε.) αλλά και τις αναφορές της στους υπάρχοντες επισκοπικούς καταλόγους (*notitiae episcopatum*)⁷³.

Τα σλαβικά οικονύμια και τοπωνύμια της ευρύτερης Ηπείρου (κυρίως με τις καταλήξεις *-ίτσα*, *-ίστα*) παρατίθενται από τους Soustal και Koder (βλ. επίσης τις μελέτες του Οικονόμου). Σημαντικές πηγές πληροφοριών γι' αυτά της Παλαιάς Ηπείρου αποτελούν, όπως προείπαμε, το οθωμανικό κατάστιχο του *σαντζακίου Arvanid* (1431) καθώς και τα προγενέστερα χρυσόβουλλα του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1319, 1321), για

67 *Actes d'Iviron III* 1994, αρ. 74, 195.26 (α. 1316). Πρβλ. Vasmer 1941, 143, 219; Brunet 1985, 262; Δαπέργολας 2008, 181, αρ. 46 (από την παλαιοσλαβική λ. *Lucovica* που προέρχεται από τη λ. *luku* = σκόρδο ή πιθανότατα τη λ. *loky* = έλος).

68 *Actes d'Iviron II* 1990, αρ. 48, 187.7 (α. 1098-1103), αρ. 52, 210.5 (1104); *Actes de S. Pantéléemon* 1982, αρ. 11, 99.15 (α. 1103). Πρβλ. Vasmer 1941, 82, 204; Brunet 1985, 240 κ.ε.; Δαπέργολας 2008, 179, αρ. 25 (εξελληνισμένοι τύποι των παλαιοσλαβικών *Dobiniku*, *Dobinica*, από τη λ. *dobu* = βαλανιδιά).

69 Για επισημάνσεις και παραπομπές, πρβλ. Δαπέργολας 2008, 151-152. Ο ίδιος (177 κ.ε.) παραθέτει και άλλα τοπωνύμια με την ίδια κατάληξη που προφανώς θεωρεί ότι θα πρέπει να αποδοθούν σε μεταγενέστερες σλαβικές εγκαταστάσεις ή γλωσσικές επιρροές.

70 Παπάγγελος 1985, 1581; Πουτούρογλου 1993, 8 και passim.

71 Θεοχαρίδης 1954, 19-21.

72 Παπάγγελος 2000, τ. Α', 107 κ.ε., 135 κ.ε.

73 Θεοχαρίδης 1954, 72 κ.ε. (για τα τοπωνύμια -βλ. και το χάρτη του *θέματος* Θεσσαλονίκης με τα επιμέρους *κατεπανίκια* και μακροτοπωνύμια). Για τη Βελίκεια, βλ. V. Laurent, *Le corpus de sceaux de l'Empire byzantin. V.1. L'église* [Publications de l'Institut français d'études byzantines], Paris 1963, 69-73; J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington D.C. 1991, αρ. 38, σσ. 106-107. Ενδεχομένως υπήρξε και διοίκηση *στρατηγού*. Βλ. I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 1. Byzantine Seals with Geographical Names* [Book Series Coinage and Coin Circulation on the Balkans 7. Sigillography 2], Sofia 2003, αρ. 17.1, σ. 46. Η Βελίκεια δεν σχετίζεται με την επισκοπή *Δρεβνίτζας* (ή Δρεμβίτζας ή Δραβίτσας) ήτοι *Βελίτζας* (Βελίτσης / Βελίτζης / Βελίκας;). Βλ. Delikari 1997. Η συγκεκριμένη *Βελίκα* ήταν πόλη ή περιοχή που μνημονεύεται σε εγγραφή χειρογράφου κώδικος στον τίτλο του Αγίου Κλήμεντος Αχρίδος. Βλ. V. Peri, «Velika (Dragvista) e il primo vESCO vo della chiesa bulgara», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 46 (1992) 159-177. Στα νότια του πρώην νομού Λαρίσης υπάρχει μεγάλη ακτή με την ονομασία *Βελίκα* (δημοτική ενότητα Μελιβοίας δήμου Αγιάς), όπου και το ομώνυμο κάστρο (δίπλα στη μονή Θεολόγου). Εκεί πραγματοποιείται ανασκαφή από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (υπεύθυνος Ι. Βαραλής) και την 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (υπεύθυνη Σταυρούλα Σδρόλλια), με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ευρήματα (τρίκλιτη βασιλική από τα τέλη του 6^{ου} ή τον 7^ο αι. και οχύρωση που περικλείει χώρο 25 στρεμμάτων με εσωτερικά κτίσματα). Τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν στο 4^ο *αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2009-2011. Από τους προϊστορικούς στους νεώτερους χρόνους*, Βόλος, 16-18 Μαρτίου 2012.

τα Ιωάννινα και την τοπική μητρόπολη, καθώς και εκείνο του ηγεμόνα της Ηπείρου Συμεών Uroš Nemanjić Παλαιολόγου (1361) που μαρτυρεί χωρία και κάστρα της περιοχής. Το πρώτο χρονολογικά χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ μνημονεύει τα εξής χωρία / κτήματα (πολλά εξ αυτών σλαβικής ετυμολογίας και με καταλήξεις σε *-ίτσα*, *-ίστα*) που ανήκαν στο δημόσιο: *Βοδιβίστα* (*Τσαρακοβίστα*), *Ζελογοβίστα*, *Ψεάδα*, *Σανδοβίστα* (Κουρέντων), *Αρδιχοβίστα*, *Γλοξιάννη*, *Γαρδίκι*, *Λεουσίστα*, *Τριστεανίκου* (Ζαγορίου), *Τρεαβοβιδίστα*, *Νοβοσύλι* (Κολωνίας), *Αρδομίστα* (Μαλακασίου), *Σίπκα* (ίσως Σοπική Πωγωνιανής), *Ραδοτόβι* (Κουρέντων), *Δρυάνοβον*, *Φρεάστενα* (Μαλακασίου), *Λιπνίζα* (Παραμυθιάς), *Κοπάντζι*, *Στρώμη*, *Δρεαβοφή* (Κουρέντων), *αμπέλιον Ψάθων*, *Κοπάνη* (*Τσαρκοβίστας*), *Κρέχοβον*, *Λιβάδιον Βαγενετίας*, *Σκουπίτζα* (Φιλιατών). Το δεύτερο χρυσόβουλλο απαριθμεί (εκτός από ανθρωπωνύμια Βλάχων και Εβραίων δουλοπαροίκων, *μυλοτόπια*, *μυλωνικά εργαστήρια*, *βιβάρια* και *ψώνια* λίμνης Ιωαννίνων, αγορές, σπίτια, πανηγύρια, επισκοπές κ.ά.) τα χωρία / κτήματα που θα ανήκαν «εις τούς διηγεκείς χρόνους ανένόχλητα παντελώς και αδιάσειστα» στη μητρόπολη Ιωαννίνων: *Παιροκίον*, *Πόβλιστα*, *Άρουλα* (ίσως κοντά στο Μαλακάσι), *Τόπλιστα*, *Ραψίστα*, *Βελτσίστα* με τη μονή Λουκά, *Πολυτεχνά*, *Λουζέτσι*, *Σειστρόνι*, *Μάρκο*, *Τσέχλι*, *Ποθητό*, *Βλαδίμηρο*, *βουνό Βόγρη*, *μετόχι Αγίου Γεωργίου* στο χωρίον *Λαυσίστα*, *Λουζέτσι* και *εδαφονόμια* Σίμωνος, Σερβιανών, Φραστανά, *Γιάννιστα* και *μετόχι* κονακιού Αγίου Νικολάου που λεγόταν «της Τσιώρας», *εδαφονόμιο* χωρίου Τιμοσμίδενας, *εδαφονόμιο* της *Βελτσίστας* και *λάκκος* Κουκούβρικα, *εδαφονόμιον εξαλειμμάτων Σφόνιτσας*, *στάσιον* του *Ηλία*, *Μουτζάδες*, *Ρασοβίστα* (ίσως το Ραδοβίτσι Κουρέντων), *Πράτοκες*, *Βησσωτά*, *Λιγερό*, *μονή Μερδεαστάνων* (κοντά στην *Τσαρκοβίστα* Κουρέντων), *χωρίον* Σουχά Αργυροκάστρου, *Μελισσουργοί*⁷⁴.

Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε σε αυτό το σημείο ότι τα εθνωνύμια που παραδίδονται από τις αφηγηματικές πηγές για τα σλαβικά φύλα αποτελούν συχνά ελληνικής ή μη προέλευσης ονομασίες, τα οποία υποδηλώνουν ακριβώς τους τόπους εγκατάστασής τους (λ.χ. *Στρυμονίτες*, *Ρυγχίνοι* = αυτοί που κατοικούν στο Ρυγχίνο / Ρήχιο ποταμό (;), *Εζερίτες* = αυτοί που κατοικούν στη λίμνη [σλαβ. *ezero*]). Σπανίως ωστόσο οι ονομασίες αλλά και οι καθαυτό σλαβικές ομάδες ταυτίζονται με τα σλαβικά τοπωνύμια του βορειοελλαδικού χώρου και τα ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας, εφόσον μάλιστα οι πρώιμοι Σλάβοι γεωργοί μετακινούνταν συχνά, χωρίς όμως να είναι και αυτοί αυτοί νομάδες, και διέμεναν αρχικά σε μικρές («οικτρές» κατά τον Προκόπιο) καλύβες (σλαβ. [*polu*]zemljanka = [ημι]υπόγεια, ελλ. *κάσα* ή *σκηνή*), φτιαγμένες από υλικά που δεν άντεχαν στον χρόνο (κυρίως πηλό, άχυρο, φύλλα και ξύλινες δοκούς). Κατόπιν βέβαια εγκαταστάθηκαν σε απρόσιτες και ορεινές περιοχές, μακριά από τα αστικά κέντρα, και τελικά προωθήθηκαν σε περιοχές σε χαμηλότερο υψόμετρο, όπου άρχισαν να κατασκευάζουν οικίες για μόνιμη κατοίκηση με πιο ανθεκτικά υλικά (ακολουθώντας έτσι τοπικά βυζαντινά πρότυπα) και να ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία⁷⁵.

74 Βλ. ανωτ., σημ. 26; Αραβαντινός 1858, τ. 2, 307-311; Ζιάγκος 1974, 154-155. Πρβλ. Soustal - Koder 1981, 101-283; Οικονόμου 1991; Του ιδίου 2002.

75 V. Popović, «Note sur l'habitat paléoslave», στο Lemerle 1981, 235-241; Yannopoulos 1980, 351 κ.ε.; Curta 2001, passim. Σε ότι αφορά στους Ρυγχίνους, η προέλευση της ονομασίας τους ανάγεται προφανώς σε κάποιον ποταμό (βλ. π.χ. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου*, έκδ. Lemerle 1979, σὺλλ. β΄, θαύμα δ΄, παρ. 235, 209.11, παρ. 254, 214.28: «ἔθνος τοῦ Ρυγχίνου», «τὼν τε ἀπὸ τοῦ Ρυγχίνου»). Στο Προκοπίου *ρήτορος τοῦ Καισαρέως περὶ τῶν τοῦ δεσπότη τοῦ Ἰουστινιανοῦ κτισμάτων*, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia. Volumen III, 2. VI libri "Περὶ κτισμάτων" sive de aedificiis cum duobus indicibus et appendice* [Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana], Lipsiae 1913, λόγ. IV. 3.27, 115.23 κ.ε., αναφέρεται κάποιος Ρήχιος ποταμός, ο οποίος έρεε «οὐ πολλῶ ἄποθεν» της Θεσσαλονίκης και «χώραν ἀγαθὴν τε καὶ γέωδην περιερχόμενος τὰς ἐκβολὰς εἰς θάλασσαν τὴν ἐκείνην ποιεῖται. Προσηγὴς δὲ ὁ ποταμὸς ἐστὶ, γαλήνῳ δὲ ὕδωρ καὶ πότιμον, ἢ γῆ χθαμαλὴ, ἀρόματα πολλὰ,

Ολοκληρώνοντας για τη χρήση των τοπωνυμίων θα πρέπει να τονίσουμε ότι για την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων είναι απαραίτητη η προσεκτική καταγραφή, ερμηνεία και αξιολόγηση, εκτός των γνωστών μακροτοπωνυμίων, και των μικροτοπωνυμίων κάθε περιοχής (πράγμα που είχε επανειλημμένα επισημάνει ο Μαλιγκούδης). Η συγκεκριμένη εργασία είναι βέβαια επίπονη και απαιτητική, καθώς απαιτεί ειδική γνώση της εκάστοτε περιοχής· γι' αυτό αποτελεί ακόμη ουσιαστικά ζητούμενο για τη σύγχρονη έρευνα πολλών γεωγραφικών περιφερειών. Πολυάριθμες ωστόσο και ενίοτε σημαντικές σχετικές μελέτες έχουν ήδη δημοσιευθεί και εξακολουθούν να εκδίδονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και εξής στο περιοδικό *Ιστοριογεωγραφικά* (βλ. κατωτ.). Ζητούμενο ίσως παραμένει και ο εντοπισμός του συνόλου των (όχι πολλών) προσηγορικών σλαβικών δανείων της νεοελληνικής γλώσσας και κυρίως των τοπικών διαλέκτων της.

Οι πρώτες συλλογές τοπωνυμίων και η μελέτη του Max Vasmer

Η σημασία των οικωνυμίων και τοπωνυμίων για τη μελέτη των μεσαιωνικών σλαβικών εγκαταστάσεων στα Βαλκάνια κατέστη πραγματικά εμφανής στα μέσα περίπου του 20^{ου} αι., όταν δηλαδή άρχισε για πρώτη φορά η συγκέντρωση και η συστηματική τους αξιολόγηση. Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι ο Rambaud είχε επισημάνει ήδη από το 1870 την αξία των τοπωνυμίων για την εξέταση του παραπάνω θέματος, αρνούμενος παράλληλα τις υπερβολές όσων προπαγάνδιζαν τον υποτιθέμενο πλήρη εκσλαβισμό των νοτίων Βαλκανίων (όπως ο Fallmerayer) και αποδεχόμενος την πραγματικότητα της αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού (κυρίως μέσω της συνέχισης της βυζαντινής κυριαρχίας) σε αυτήν την περιοχή⁷⁶.

Έλος εἶνομον». Ορισμένοι θεωρούν ότι πρόκειται για έναν από τους Αλιάκμονα, Λουδία, Αζιό, Εχέδωρο (βλ. υπέρ του τελευταίου, Α. Μέντζος, «Παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του μεσαίωνα. Σχόλια στο τέταρτο θάυμα της ανώνυμης συλλογής των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου», *Βυζαντινά* 26 [2006] 33-61, ειδικά 51). Κατά τη γνώμη μας, μάλλον ταυτίζεται με τον ποταμό της Ρεντίνας Ρήχιο στα ανατολικά της Θεσσαλονίκης (βλ. και Tafel 1839, xc-xci, 272 κ.ε.). Για συγκεντρωτική βιβλιογραφία με τις ποικίλες απόψεις των ερευνητών, βλ. Α. Ε. Γκουτζικιώστας, «Πολιτάρχης και πολιταρχία στα Θαύματα του αγίου Δημητρίου και σε άλλες βυζαντινές πηγές», *Βυζαντινά* 27 (2007) 165-185, ειδικά 169-170, σημ. 14; *Δαπέργολας* 2009-2010b, 105, σημ. 64. Σύμφωνα με πολλούς, η αρχική εγκατάσταση των Ρυγχίνων τον 7^ο αι. εντοπιζόταν στις εκβολές ή στον κάτω ρου του Αλιάκμονα. Οι τελευταίοι όμως συνδέονται στενά στη *Λιήγησιν τῶν θαυματουργιῶν* του Αγίου Δημητρίου με τους Στρυμονίτες. Η πιθανότερη εγκατάστασή τους στη νοτιοανατολική Χαλκιδική στοιχειοθετείται επιπρόσθετα από τις μαρτυρίες των τοπωνυμίων και του (ψευδοϊστορικού για ορισμένους) αγιορειτικού χρονικού (τέλη 17^{ου} αι.) του μοναχού Γρηγορίου, *Λόγος ιστορικός τῆς μονῆς Κασταμονίτου*, έκδ. Ρ. Uspenskij, *Vostok christianskij Athon: Istorija Afona. Čast III. Afon monašeskij. Otdelenie pervoe*, Kiev 1877, 311, αρ. 16, σύμφωνα με το οποίο οι Ρηχίνοι ή Βλαχορηχίνοι κατήλθαν στη συγκεκριμένη περιοχή από τα μέρη του Δούναβη. Γι' αυτούς, βλ. Μ. Laskaris, «Les Vlachorynchines. Une mise au point», *RHSEE* 20 (1943) 182-189. Σύμφωνα πάλι με τον Λιάκο 1971, 144, η ονομασία Ρυγχίνοι ταυτίζεται σχεδόν με τις με τις ονομασίες *Rucinales* και *Rugusci* ορισμένων Κελτο-αλπικών φυλών. Οι τελευταίοι αναμίχθηκαν με Ιλλυριούς και Δακοθράκες γηγενείς στις ακτές του Δούναβη. Επιπρόσθετα για τους Ρυγχίνους, βλ. F. Slawski - W. Swoboda, «Rynchinowie (Rynchinoi)», *Slownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych. Tom 4*, επιμ. W. Kowalenko [Polska Akademia Nauk. Komitet Słowianoznawstwa], Wrocław 1970, 629-630. 76 Fallmerayer 1830; Του ιδίου 1835; Του ιδίου 1839; Του ιδίου 1857; Α. Rambaud, *L'Empire grec au dixieme siècle: Constantine Porphyrogénète*, Paris 1870, 209-240. Για το πρόβλημα των ορίων της βυζαντινής κυριαρχίας, βλ. Leveniotis 2011. Για την αντιπαράθεση που δημιούργησαν οι μελέτες του Fallmerayer, βλ. Παπαρρηγόπουλος 1843; K. Hopf, *Οι Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Ἀνασκευὴ τῶν θεωριῶν Φαλλμεράνρ*, μτφρ. Φ. Ζαμβάλλης, ἐν Βενετίᾳ 1872, 41-42; Ρ. Enepekides, «Kopitar und die Grieche»

Οι πρώτες σημαντικές συλλογές τοπωνυμίων είχαν αρχίσει να καταρτίζονται εκείνη ακριβώς την περίοδο, δηλαδή στα μέσα και στο β' μισό του 19^{ου} αι., από τους Miklosich (1862 κ.ε.)⁷⁷, Hilferding (1868)⁷⁸ και Meyer (1894)⁷⁹. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές κατέδειξαν μάλιστα ότι η νεότερη ελληνική γλώσσα δεν έχει υποστεί βασική σλαβική επίδραση, εξαιρουμένων μεμονωμένων λέξεων που έχουν διεισδύσει στο λεξιλόγιό της. Εκτός από τον Παπαρρηγόπουλο (1843), ο οξυδερκής μελετητής της Πελοποννήσου Curtius (1851) είχε εξάλλου επισημάνει ότι η επιβίωση των αρχαίων ελληνικών τοπωνυμίων στην ευρύτερη περιοχή, χωρίς βέβαια να λαμβάνεται υπ' όψει η λόγια παρέμβαση, καταρρίπτει φυσικά τη γνωστή και πολυσυζητημένη θεωρία του υποτιθέμενου εκσλαβισμού που είχε αναπτύξει ο Fallmerayer. Ανάλογες παρατηρήσεις, ειδικά για την Πελοπόννησο αλλά και για άλλες γεωγραφικές περιφέρειες, έγιναν και από σύγχρονους ερευνητές⁸⁰. Η διατήρηση και επιβίωση των ελληνικών τοπωνυμίων καταδεικνύει σαφώς την ιστορική συνέχεια της παρουσίας του γηγενούς πληθυσμού στην εκάστοτε γεωγραφική περιοχή⁸¹.

Το 1941 ο Γερμανός γλωσσολόγος Max Julius Friedrich Vasmer (1886-1962) εξέδωσε ωστόσο ειδική μονογραφία, στην οποία παρατίθενται εκτενή στατιστικά τοπωνυμικά δεδομένα από τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Επρόκειτο για συνολικά 2.123 οικωνύμια / τοπωνύμια, τα οποία είχε εν πολλοίς συγκεντρώσει ο ίδιος με προσωπική έρευνα (in situ) στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. (η έκδοση της μελέτης του καθυστέρησε)⁸². Η αξιολόγησή τους τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η δυτική Ελλάδα και η Πελοπόννησος δέχθηκαν κατά τους 7^ο - 8^ο αι. ισχυρότερη σλαβική επίδραση, σε σχέση με τις ανατολικότερες ελληνικές περιοχές και τα νησιά⁸³.

Κύρια ενασχόληση του Vasmer υπήρξε βεβαίως η καθαυτό μελέτη των τοπωνυμίων. Ο ίδιος επισήμανε ή ακριβέστερα επιχείρησε (με αρκετές ωστόσο περιπτώσεις σφαλμάτων) να καταδείξει την ύπαρξη 412 οικωνυμίων και τοπωνυμίων σλαβικής προέλευσης στην Ήπειρο (περιοχές Ιωαννίνων, Πρέβεζας και Άρτας), 98 στην Αιτωλοακαρνανία, 48 στην Ευρυτανία, 230 στο σύνολο της Θεσσαλίας⁸⁴, 45 στη Φωκίδα, 22 στη Βοιωτία, 18 μόλις στην Αττική (η

Wiener Slavistisches Jahrbuch 3 (1953) 67; Arnakes 1963; G. Veloudis, «Jacob Phillip Fallmerayer und die Entstehung des neugriechischen Historismus», *Südost-Forschungen* 29 (1970) 43-90; M. W. Weithmann, «Interdisziplinäre Diskrepanzen in der "Slavenfrage" Griechenlands», *Zeitschrift für Balkanologie* 30.1 (1994) 85-111; Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράιερ: τεχνάσματα του αντιπαλου δέους*, Αθήνα 1997; Despina Christodoulou, «Byzantium in Nineteenth-Century Greek Historiography», *The Byzantine World*, επιμ. P. Stephenson, Abingdon - New York 2010, 445-461, ειδικά 451 κ.ε.

77. F. Miklosich, *Lexikon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Aalen 1977 (α' έκδ. Vindobonae 1862-1865); Του ίδιου, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen. Drei Abhandlungen* [Denkschriften der Akademie der Wissenschaften zu Wien. Philosophisch-Historische Klasse], Wien 1860, 1874, Heidelberg 1927; Του ίδιου, *Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen. I-II*. [Denkschriften der Akademie der Wissenschaften zu Wien. Philosophisch-Historische Klasse. Bd. 24], Wien 1872, 1874.

78. A. Hilferding, *Sobranije sočinjenij. I. Istorija bolgar i serbov*, Petersburg 1868.

79. Meyer 1894, 20 κ.ε.

80. Παπαρρηγόπουλος 1843; E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel. Erster Band*, Gotha 1851, 87 κ.ε.; Weigand 1928; Σ. Π. Κυριακίδης, *Θεσσαλονίκη: μελετήματα, I: Αί περί τὸν Στρυμόνα καὶ τὴν Θεσσαλονίκη σλαβικά ἐποικίσεις κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1939, 9, 11-12, 15; A. Vacalopoulos, «Byzantinism and Hellenism. Remarks on the Racial Origin and the Intellectual Continuity of the Greek Nation», *Balkan Studies* 9.1 (1968) 101-126, ειδικά 109; Ζερλέντης 1922; Παναγιωτόπουλος 1987; Μπούτσικας 1992; Πίκουλας 2001; Κόμης 2005; Θανασουλόπουλος 2007.

81. Παπάγγελος 2000, τ. Α', 107.

82. Vryonis 2003-2004, 65.

83. Vasmer 1941, 350. Βλ. και Mihăescu 1985, 700.

84. Ο Σπανός 2000, τ. Α', 126 κ.ε., παρέχει άλλους αριθμούς, ειδικά για τη βορειοδυτική Θεσσαλία των ύστερων βυζαντινών και οθωμανικών χρόνων: 31 σλαβικά τοπωνύμια στα Τρίκαλα, 4 στα Γρεβενά καθώς 5 σλαβικής ετυμολογίας τοπωνύμια απροσδιόριστων οικισμών.

βυζαντινή κυριαρχία εκεί δεν αμφισβητήθηκε διόλου) και 429 στην Πελοπόννησο (εκ των οποίων 24 στην Κορινθία [επίσης σταθερά υπό βυζαντινό έλεγχο], 18 στην Αργολίδα, 95 στην Αχαΐα⁸⁵, [υποτιθέμενα⁸⁶] 34 στην Ήλιδα, 42 στην Τριφυλία, 94 στην Αρκαδία, 41 στη Μεσσηνία, 81 στη Λακωνία)⁸⁷.

Παρά τον αδιαμφισβήτητο πρωτοποριακό (για την εποχή της) χαρακτήρα και τη συμβολή της στην έρευνα των τοπωνυμίων της Ελλάδας, η μελέτη του Vasmer παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες, οι οποίες επισημάνθηκαν από μελετητές της εποχής αλλά και μεταγενέστερους (βλ. κατωτέρω). Τα σημαντικότερα προβλήματα της συνοψίζονται από τον Μίντση ως εξής: (α) έλλειψη καταγραφής των αγροτικών μικροτοπωνυμίων· (β) μη παράλληλη καταγραφή των ελληνικών και των λοιπών (πέραν των σλαβικών) τοπωνυμίων (αρβανιτικών, βλαχικών, τουρκικών, λατινικών / ιταλικών)· (γ) χρονική επικάλυψη στην κατανομή του υλικού, καθώς καταγράφονται μαζί σλαβικής προέλευσης τοπωνύμια που αναφέρονται στις μεσαιωνικές πηγές, αλλά είχαν πλέον εξαλειφθεί, καθώς και ονομασίες που σχηματίστηκαν πολύ μεταγενέστερα των μεσαιωνικών χρόνων· (δ) έλλειψη ποιοτικής αξιολόγησης του συγκεντρωθέντος υλικού, καθώς δεν μελετήθηκε ο τρόπος σχηματισμού κάθε τοπωνυμίου, διαδικασία απαραίτητη για τη μελέτη των μεσαιωνικών σλαβικών εγκαταστάσεων και των επιπτώσεών τους (μόνο τα πρωτογενή τοπωνύμια διαθέτουν σχετική χρησιμότητα, καθώς τα δευτερογενή είναι μεταγενέστερα και προέρχονται από ονοματοθέτες ποικίλης προέλευσης)· (ε) εσφαλμένη ετυμολόγηση πολλών τοπωνυμίων, τα οποία ο Vasmer αναφέρει ως σλαβικά, ενώ στην πραγματικότητα είχαν άλλη προέλευση (λ.χ. ελληνική ή ιταλική)⁸⁸. Η αναγωγή, κατά συνέπεια, πολλών σλαβογενών τοπωνυμίων στις μεσαιωνικές σλαβικές εγκαταστάσεις είναι προφανώς εσφαλμένη, ενώ η χρησιμοποίησή τους για την εξαγωγή συμπερασμάτων για την εξέλιξη και τα αποτελέσματα των τελευταίων είναι αδύνατη.

Η συμβολή των νεότερων ερευνητών

Περίπου τέσσερις δεκαετίες μετά τον Vasmer ένας άλλος ερευνητής, ο Weithmann, παρουσίασε μία ευρύτερου χαρακτήρα συνθετική μελέτη για τις σλαβικές εγκαταστάσεις. Ο ίδιος, λαμβάνοντας υπ' όψει τις γραπτές πηγές, τα γλωσσολογικά και ανθρωπολογικά δεδομένα, τα οικονύμια αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα, κατέληξε στους εξής αριθμούς σλαβικών τοπωνυμίων, οι οποίοι, αν και υπόκεινται ορθώς σε κριτική, προσεγγίζουν κάπως περισσότερο την ιστορική και σύγχρονη πραγματικότητα, τουλάχιστον συγκριτικά με εκείνους του Vasmer: περίπου 400 τοπωνύμια σλαβικής προέλευσης στην Πελοπόννησο (90 στην Αχαΐα, 20 στην Κόρινθο, 18 στο Άργος, 40 στην Τριφυλία, 30 στην Ήλιδα, 40 στη Μεσσηνία, 80 στη Λακωνία), 400 στην Ήπειρο, 130 στη Θεσσαλία⁸⁹, 150 στη Θεσσαλονίκη - Χαλκιδική, μεγαλύτερος αριθμός στην ευρύτερη Μακεδονία, 90 στην Ακαρνανία-Αιτωλία, 48 στην Ευρυτανία, 45 στη Φωκίδα, 22 στη Βοιωτία, 18 στην Αττική, 7 στην Κέρκυρα, 13 στην Κρήτη, 13 στην Εύβοια και ορισμένα στην Άνδρο και τη Σκύρο⁹⁰.

85 Πλέον, βλ. Θανασουλόπουλος 2007.

86 Πλέον, βλ. Μπούτσικας 1992 (έρευνα των ηλειακών τοπωνυμίων που ο Vasmer 1941 θεωρούσε σλαβικά).

87 Vasmer 1941, 317. Βλ. και του ιδίου, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slawen*, Berlin 1923; Του ιδίου, *Die Urhermait der Slaven*, Berlin 1926.

88 Μίντσης 1997, 72. Βλ. και Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1993, 68-69.

89 Βλ. όμως ανωτ., σημ. 84.

90 Weithmann 1978, 132 κ.ε. Βλ. τα σχόλια και την κριτική των F. Malingoudis, *Zeitschrift für Balkanologie* 16 (1980) 212-219; Vryonis 1981, 426-427; J. Karayannopoulos, *Südost-Forschungen* 39 (1980) 444; Του ιδίου, *Βυζαντινά* 11 (1982) 442-443.

Ο Weithmann υπήρξε βεβαίως χρήστης της μελέτης του Vasmer και γνώστης των μετέπειτα εξελίξεων στο συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο (από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 έως τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1970). Όπως επισήμανε ωστόσο ο Μαλιγκούδης, ακολουθεί άκριτα σε ορισμένες περιπτώσεις μελέτες που οδηγούν σε εντελώς εσφαλμένα συμπεράσματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υιοθέτηση των χαρτών και των απόψεων του Βούλγαρου γλωσσολόγου Dobrev για τον εποικισμό της Βαλκανικής χερσονήσου από τους «Βούλγαρους Σλάβους» (sic) και τα υποτιθέμενα αναρίθμητα βουλγαρικά τοπωνύμια που απαντούν σε μεγάλο τμήμα του μεσαιωνικού ελληνικού γεωγραφικού χώρου (βλ. π.χ. «Τα σλαβικά τοπωνύμια της Πελοποννήσου ως πηγή της ιστορίας της βουλγαρικής γλώσσας»)⁹¹· με αυτόν τον τρόπο ωστόσο προκύπτει, εμμέσως πλην σαφώς, μία εντελώς παραμορφωμένη εθνολογική εικόνα για την ευρύτερη περιοχή⁹².

Τα μεσαιωνικά σλαβικά τοπωνύμια εντός των γεωγραφικών πλαισίων της σύγχρονης ελληνικής Μακεδονίας⁹³, που μαρτυρούνται κατά τους βυζαντινούς χρόνους (κυρίως από τον 11^ο αι. κ.ε.), έχουν μελετήσει και συγκεντρώσει οι Brunet (για τη νότια κεντρική και ανατολική Μακεδονία)⁹⁴ και Δατέργολας (Παγγαίο, Χαλκιδική). Σύμφωνα με τον τελευταίο ερευνητή, ανέρχονται συνολικά σε 138, από τα οποία 75 εντοπίζονται στην κεντροανατολική και ανατολική Μακεδονία (ιδίως στην περιοχή του κάτω Στρυμόνα και του όρους Παγγαίου), 42 στην κεντρική Μακεδονία (ιδίως στα ανατολικά της Θεσσαλονίκης και στη Χαλκιδική) και μόλις 21 από τον υπόλοιπο μακεδονικό χώρο, στα δυτικά και βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης· βεβαίως να υπάρχουντα στοιχεία για την τελευταία περιοχή είναι δυστυχώς σημαντικά λιγότερα, καθώς τα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους αφορούν γαίες και χωρία στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία. Από τα παραπάνω τοπωνύμια μαρτυρείται 1 μόνο στην κεντροανατολική Μακεδονία έως τον 10^ο αι., 25 τον 11^ο αι., 6 τον 12^ο, 4 τον 13^ο αι. και 39 τον 14^ο αι. Στην ανατολική Χαλκιδική και στις περιοχές βορείως της λίμνης Βόλβης και στο όρος Κερδύλιον μαρτυρούνται έως τον 10^ο αι. 5 τοπωνύμια σλαβικής ετυμολογίας, 6 τον 11^ο αι., 1 τον 12^ο αι., 3 τον 13^ο αι., 6 τον 14^ο αι. και κανένα τον 15^ο αι. Στη δυτική Χαλκιδική και στις κοντινές περιοχές βορείως της Θεσσαλονίκης μαρτυρούνται 5 σλαβικής προέλευσης τοπωνύμια έως τον 10^ο αι., 7 τον 11^ο αι., 2 τον 12^ο αι., 1 τον 13^ο αι., 6 τον 14^ο αι. και κανένα τον 15^ο αι. Σε όλο τον υπόλοιπο μακεδονικό χώρο δυτικά της Θεσσαλονίκης μνημονεύονται 9 σλαβογενή τοπωνύμια τον 11^ο αι., 2 τον 12^ο αι., 4 τον 13^ο αι. και 6 τον 14^ο αι.⁹⁵

Η γενικότερη ακρίβεια των αριθμών, η σλαβική προέλευση πολλών τοπωνυμίων που παραθέτει στο έργο του ο Vasmer και η γενική του μεθοδολογία αμφισβητήθηκαν ορθά από πολλούς μεταγενέστερους μελετητές, όπως ο πεπειραμένος ερευνητής και γνώστης της τοπωνομαστικής - τοπωνυμίας των Βαλκανίων αλλά και της Μικράς Ασίας Γεωργακάς⁹⁶, ο

91 Dobrev 1967, 171 (κατά τον ίδιο, το τοπωνύμιο του κρητικού χωριού Μακρυγιάννη προέρχεται ετυμολογικά από το σλαβ. *Mokrijane* [επίθετο *mokrŭ* = υγρός], όπου το άτονο σλαβ. ο αποδίδεται στα ελληνικά με α [!]); Του ιδίου 1987.

92 Malingoudis 1981b, 212 κ.ε.; Του ιδίου 2013, 78 κ.ε.

93 Βέρρου 2008.

94 Brunet 1985, χάρτης 4, 255 (για την πυκνότητά τους), 259-265 (σχετικός κατάλογος).

95 Δατέργολας 2008, 150-151; Του ιδίου 2009-2010, 90, σημ. 3.

96 Γεωργακάς 1938, ειδικά 71-76; Του ιδίου 1941; Του ιδίου 1942-1949 (έλεγχος τοπωνυμίων ελλαδικού χώρου που ο Vasmer θεωρούσε σλαβικά, φθογγικές αντιστοιχίες ελληνικών τοπωνυμίων σλαβικής προέλευσης και αντίστοιχων σλαβικών λέξεων, λέξεις παράγωγες σλαβικών τοπωνυμίων με ελληνικές καταλήξεις και λέξεις παράγωγες ελληνικών τοπωνυμίων με σλαβικές καταλήξεις); Του ιδίου 1950a (τα συγκεκριμένα ονόματα σλαβικών ομάδων της Λακωνίας οφείλονται στους Έλληνες γείτονές τους); Του ιδίου 1950b; Του ιδίου 1956a (επανεξέταση ηπειρωτικών τοπωνυμίων που ο Vasmer θεωρούσε εσφαλμένα σλαβικά); Του ιδίου, «Μερικοί σλαβικοί όροι και τοπωνύμια στην Πελοπόννησο: Κλιανός, Κλενιά, Έγκλιανός, Έγκλενίβα (Κλιάνοβα, Κλενός, Κλινίτσα, Άκλινός κτλ.)», *Πελοποννησιακά* 1.247-252 (1956b) (κριτική στον Vasmer, εξέταση τοπωνυμίων που προέρχονται από σλαβικές και ελληνικές ονομασίες του δένδρου acer με στόχο να προσδιοριστεί η μέθοδος μελέτης των τοπωνυμίων,

Μαλιγκούδης (με πολλές πρωτότυπες και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ειδικές δημοσιεύσεις)⁹⁷, ο Μπούτσικας⁹⁸ κ.ά. Πολυάριθμοι άλλοι μελετητές ασχολήθηκαν επίσης με το συγκεκριμένο ερευνητικό αντικείμενο και, σε πολλές περιπτώσεις, ενίσχυσαν σημαντικά τις γνώσεις μας, μετά το πρώτο τρίτο του 20^{ου} αι.: δημοσίευσαν και επισήμαναν νέο υλικό αλλά και συνέβαλλαν στη διασαφήνιση της πραγματικής προέλευσης τοπωνυμίων (αλλά και εθωνυμίων - ανθρωπωνυμίων), τα οποία είχαν προηγουμένως εσφαλμένα θεωρηθεί σλαβικά. Σημαντική ώθηση στην έρευνα των τοπωνυμίων του μακεδονικού χώρου προσέφερε βεβαίως και η πολύτιμη έκδοση των εγγράφων από τα αρχεία των μονών του Αγίου Όρους στη θεμελιακή σειρά *Archives de l'Atchos* υπό τη γενική επιστημονική διεύθυνση του Lemerle⁹⁹.

αποκατάσταση και ερμηνεία των ορθών τύπων ονομάτων που αλλοιώθηκαν από νεότερους συγγραφείς); Του ιδίου, «Τὰ τοπωνύμια τῆς Ἀργολίδος καὶ τῶν Μυκηνῶν καὶ ἡ ἱστορία τοῦ τόπου», *Πελοποννησιακὴ πρωτοχρονιά* 9 (1965) 159-167 (αρκετὰ τοπωνύμια αὐτῆς τῆς περιοχῆς ποὺ ὁ Vasmer θεωροῦσε σλαβικά εἶναι στὴν πραγματικότητά αλβανικῆς ἢ ἄλλης προέλευσης, ἀνατροπὴ τῆς θεωρίας περὶ σλαβικῆς εγκατάστασης στὴν περιφέρεια Μυκηνῶν); Του ιδίου, «Place and Other Names in Greece of Various Balkan Origins», *Zeitschrift für Balkanologie* 2 (1964) 38-67 (εἰζέτασθαι τῶν τοπωνυμίων καὶ ονομάτων *Μελιγκοί, Εἰζέρται, Βέρβενα, Βουρβά, Βρόντας, Δραγάτσι, Νούδα, Οψινοχώρια, Τραχανός, Τρίκαλα* καὶ ἄλλων τοπωνυμίων σε -ικα ἀπὸ χωριά ποὺ ἐξελίχθηκαν ἀπὸ εγκαταστάσεις καλυβίων) καὶ 3 (1965) 77-100 (εἰζέτασθαι τοπωνυμίων σλαβικῆς προέλευσης: *Βάβω, Βάλτος, Μπάλτα, Βελούχι, Βιρός, Δολιανοί, Σιράκος, Ζαπάντης, Μπράντης, Τσιπιανά, Κράβαρης, Καντρέβα*); Του ιδίου 1978; Του ιδίου 1982; Georgakas - McDonald 1967.

97 Μαλιγκούδης 1974, 392-395 (σχόλια γιὰ διάφορα τοπωνύμια, εἰδικὰ παράγωγα τοῦ ρήμ. *Kūrēiti* = δημιουργοῦ καλλιεργῆσιμο ἔδαφος μέσω ἐκχέρσωσης); Του ιδίου 1979 (γλωσσικά κατὰλοιπα τῆς σλαβικῆς εγκατάστασης ἀνιχνεύονται σὲ δάνειες σλαβικῆς λέξεις ποὺ ἀφοροῦν ονομασίες φυτῶν: *Εὔλενός, Μπλεζίνα, Ωμονο, Κουπρίτα, Γλόγος, Ζιλύκα*); Του ιδίου 1981 (συγκέντρωση - ἐρμηνεία σλαβικῶν μικροτοπωνυμίων ἀγροτικῆς χαρακτῆρα ἀπὸ χωριά τῆς Ἑξῶ Μεσσηνιακῆς Μάνης, οἱ Σλάβοι ποὺ εγκαταστάθηκαν ἐκεῖ δὲν ταυτίζονται ἐθνολογικά με τοὺς Βουλγάρους καὶ τελικὰ ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τὸ πολυπληθέστερο ἐλληνικὸ στοιχεῖο); Του ιδίου 1983 (ἐπισήμανση τῆς ἀνάγκης συλλογῆς μικροτοπωνυμίων Πελοποννήσου, οἱ Σλάβοι ποὺ εγκαταστάθηκαν στὴν Πελοπόννησο ἦταν γεωργοὶ με μικτὸ τύπο οἰκονομίας καὶ μιλοῦσαν γλῶσσα ποὺ δὲν εἶχε κοινὰ σημεῖα με τὰ βουλγαρικά, ἀνασκέυαση συμπερασμάτων τοῦ Vasmer, ἐπισήμανση σειρὰς τοπωνυμίων σλαβικῆς ἐτυμολογίας ποὺ οφείλονταν σὲ δάνειες σλαβικῆς λέξεις ποὺ ἐντάχθηκαν στὴν ἐλληνικὴ καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν σλαβονικά τοπωνύμια); Του ιδίου 1985a (ἀπὸ τὸ τοπωνυμικὸ υλικὸ [λ.χ. *Πολοβίτσα, Μιτάτοβα, Σεμπροβίτσα, Τεργοβίτσα*] προκύπτει ὁ βαθμιαίος ἐξελληνισμὸς τῶν Σλάβων στὸν ἐλλαδικὸ χώρο καὶ ἡ ἐνσωμάτωσή τους στὶς αὐτοκρατορικὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς δομές); Του ιδίου 1985b (ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς Ἀργολίδας καὶ τῶν σλαβικῶν τεχνικῶν ὀρων καταδεικνύεται ὅτι οἱ Σλάβοι ποὺ εγκαταστάθηκαν ἐκεῖ ἦταν γεωργοὶ, πράγμα ποὺ ἀντικρούει τὴν ἀπόψη τοῦ Γιαννόπουλου); Του ιδίου 1987b (πραγμάτευση πρώιμων σλαβικῶν τοπωνυμίων στὸν ἐλλαδικὸ χώρο, τὸ τοπωνύμιο «Σουβδελιτία» [*ἀρχοντία* κατὰ τὸν 9^ο αἰ.] στὴν περιοχὴ τοῦ Παγγαίου μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Σλάβοι βρῆκαν ἐκεῖ κατὰ τὴν ἀφίξή τους ἐκτὸς ἀπὸ ἐλληνόφωνους καὶ ἐκρωμαϊσμένους αὐτόχθονες τοὺς οἱοῦσαν ἀφομοίωσαν γλωσσικά [πρβλ. τοὺς *Βλαχορηνχίνους* ποὺ μνημονεύονται σὲ μετέπειτα χρονικὸ τῆς μονῆς Κασταμονίτου -βλ. ἀνωτ., σημ. 75], τὰ σλαβικά τοπωνύμια καταδεικνύουν ὅτι οἱ Σλάβοι ποὺ εγκαταστάθηκαν ἀπὸ τὸν 7^ο αἰ. ἦταν γεωργοὶ, δὲν διατάραζαν τὴν τοπικὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ συμβίωσαν εἰρηνικά με τοὺς γηγενεῖς); Του ιδίου 1987a (τὸ σλαβικὸ τοπωνυμικὸ υλικὸ ἀνάγεται ἕως τὸν 7^ο περίπου αἰ., τὸ τοπωνύμιο *Σουβδελιτία* -ποὺ ἀναφέρει ὁ Πορφυρογέννητος- δηλώνει περιοχὴ κοντὰ σὲ βουνά, τὰ μικροτοπωνύμια πιστοποιοῦν τὴν ἐνασχόληση τῶν Σλάβων ἐπὶ τῆς γεωργίας, τὸ ἀρχαιολογικὸ υλικὸ καὶ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα υποδηλώνουν ὅτι δὲν σημειώθηκε διακοπὴ στὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς περιοχῆς καὶ ὅτι ὑπῆρξε εἰρηνικὴ συμβίωση με τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ). Ἐπίσης, βλ. Μαλιγκούδης 1988, 38 κ.ε., 87 κ.ε., 97 κ.ε.; Του ιδίου 2008 (σύντομες ἀλλὰ περιεκτικὲς ἀνασκοπήσεις, προέλευση, οργάνωση καὶ παράγοντες ἐξελληνισμοῦ τῶν γεωργῶν Σλάβων ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν με τοὺς Βουλγάρους); Του ιδίου 2013, 76 κ.ε., 90 κ.ε., 191 κ.ε.

98 Μπούτσικας 1992 (εἰζέτασθαι 34 τοπωνύμια τῆς Ἠλείας ποὺ ὁ Vasmer θεωροῦσε ἐσφαλμένα σλαβικά).
99 Brunet 1985, 237.

Η παλαιότερη συγκεντρωτική βιβλιογραφία και ανασκόπηση για τις τοπωνυμικές και ανθρωπωνυμικές σπουδές στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε από τον Βαγιακάκο¹⁰⁰. Ήδη αναφερθήκαμε στις πρώτες θεμελιακές δημοσιεύσεις, όπως του Meyer¹⁰¹ κ.ά. ερευνητών. Θα πρέπει όμως εδώ να επισημάνουμε το παλαιό και βραχύβιο αλλά αξιόλογο περιοδικό *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*¹⁰², η θεματική του οποίου δεν περιοριζόταν ωστόσο στα νότια Βαλκάνια, και κυρίως ορισμένα σημαντικά σύγχρονα ελληνικά επιστημονικά περιοδικά, όπως λ.χ. το τριμηνιαίο *Ηπειρωτικά χρονικά* και ακόμη περισσότερο το νεότερο *Ιστοριογεωγραφικά* (υπό τη διεύθυνση του Κορδώση), στο οποίο δημοσιεύονται κυρίως επιστημονικά άρθρα που αφορούν στη μελέτη των τοπωνυμίων, της ιστορικής γεωγραφίας και τοπογραφίας του ελλαδικού χώρου¹⁰³.

Από τα μέσα του 19^{ου} αι. έως τα μέσα του 20^{ου} αι. θα πρέπει ωστόσο να πρέπει να παρατεθούν εδώ (με χρονολογική σειρά έκδοσης) οι ειδικές για το θέμα μας δημοσιεύσεις των Τσουκαλά¹⁰⁴, Λάμπρου¹⁰⁵, Κουγιτέα¹⁰⁶, Δραγούμη¹⁰⁷, Ζερλέντη¹⁰⁸, Μενάρδου¹⁰⁹, Weigand¹¹⁰, Σαρρή¹¹¹, Φουρίκη¹¹², Šelistshev¹¹³, Αμάντου (ο οποίος επισημαίνει στις μελέτες του και ειδικές ή συναφείς συμβολές παλαιότερων ερευνητών: Βέη, Μπούτουρα¹¹⁴, Χατζή, Κουκουλέ κ.ά.)¹¹⁵, Μέρτζου¹¹⁶, Σούλη¹¹⁷, Στεργιόπουλου¹¹⁸, Θωμόπουλου¹¹⁹, Ζακυθηνού¹²⁰ και Παπαϊωάννου¹²¹.

100 Βαγιακάκος 1962; Του ιδίου 1963-1964.

101 Meyer 1894, 20 κ.ε.

102 Βλ. *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, München - Berlin 1925-1936. Ειδικά, βλ. D. Dečev, «Vardarios», *ZfO* 8 (1932) 193-205.

103 Βλ. *Ηπειρωτικά χρονικά*, Ιωάννινα 1926 κ.ε.; *Ιστοριογεωγραφικά. Περιοδική έκδοση για την ιστορία, γεωγραφία και τοπογραφία του ελληνικού χώρου κατά τους μέσους χρόνους*, Γιάννενα - Θεσσαλονίκη 1985-1986 κ.ε.

104 Γ. Τσουκαλάς, *Ιστοριογεωγραφική περιγραφή της επαρχίας Φιλιππουπόλεως*, εν Βιέννη της Αυστρίας 1851, 60 κ.ε.

105 Σ. Λάμπρος, «Η όνοματολογία της Ἀττικῆς καὶ ἡ εἰς τὴν χώραν ἐποικίσεις τῶν Ἀλβανῶν», *Ἐπετηρίς Παρνασσού* 1 (1897) 156-192 (τα λίγα τοπωνύμια της περιοχής που θεωρούνται σλαβικά προέρχονται από αλβανική επίδραση - φορέα).

106 Π. Κουγιτέας, *Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική καὶ ἐθνολογική τῆς Ἄνω Ἀλβανίας ἢ Ἰλλυρίας, Κάτω Ἀλβανίας ἢ μακεδονικῆς Ἰλλυρίας καὶ Ἡπείρου*, Ἀθήνα 1905.

107 Σ. Ν. Δραγούμης, *Χρονικοῦ Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά*, Ἀθήνα 1921.

108 Ζερλέντης 1922.

109 Σ. Μενάρδος, «Περὶ τῶν τοπικῶν ἐπιθέτων τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς», *Ἐταιρεία βυζαντινῶν σπουδῶν* 4 (1927) 332-341, 5 (1928) 283-292, 6 (1929) 286-289.

110 Weigand 1928.

111 Ι. Σαρρής, «Τοπωνύμια Ἀττικῆς», *Ἀθηνᾶ* 40 (1928) 117-160.

112 Π. Φουρίκης, «Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἀττικῆς», *Ἀθηνᾶ* 41 (1929) 77-178.

113 Α. Μ. Šelistshev, *Slavjanskoje naselenije v Albanii*, Sofija 1931 (για τα σλαβικά τοπωνύμια της Αλβανίας).

114 Α. Χ. Μπούτουρας, *Τὰ νεοελληνικά κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα*, Ἀθήνα 1912.

115 Ἀμαντος 1920, 21 κ.ε.; Του ιδίου 1939-1943. Επίσης, βλ. του ιδίου 1903 (τοπωνύμια προερχόμενα από κύρια ονόματα); Του ιδίου 1921 (για την Τσακωνιά); Του ιδίου 1929 (για το *Βολερόν*). Παράθεση της ειδικής βιβλιογραφίας που χρονολογείται έως τις αρχές της δεκαετίας του 1960 από τον Βαγιακάκο 1962; Του ιδίου 1963-1964.

116 Ε. Μέρτζος, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ξενικῶν Ἡπειρωτικῶν ὀνομάτων», *Ἡπειρωτικά χρονικά* 9 (1934) 197-203.

117 Χ. Σούλης, «Τοπωνυμικὸν τῶν Χουλιαρᾶδων», *Ἡπειρωτικά χρονικά* 8 (1933) 216-245.

118 Κ. Στεργιόπουλος, «Τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης», *Ἡπειρωτικά χρονικά* 9 (1934) 204-244, 12 (1937) 205-251.

Από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι. θα πρέπει να επισημανθούν οι νεότερες δημοσιεύσεις των Skok¹²², Γεωργίου¹²³, Marković¹²⁴, Χατζή¹²⁵, Grégoire¹²⁶, Delidarev¹²⁷, Nicol¹²⁸, Popović¹²⁹, Καρατζάς¹³⁰, Dujčev¹³¹, Αρνάκη¹³², Θεοχαρίδη¹³³, Schröpfer¹³⁴,

119 Ι. Ω. Θωμόπουλος, *Τὰ τοπωνύμια μας. Ἡ ἀξία καὶ τὰ προβλήματα τους*, Θεσσαλονίκη 1938.

120 Δ. Α. Ζακυθινός, «Κεφαλληνίας ιστορικά και τοπωνυμικά», *Ἐπετηρίς ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν* 6 (1929) 183-202; Του ιδίου 1944; Του ιδίου 1945. Επίσης, πρβλ. του ιδίου, «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει», *Ἐπετηρίς ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν* 17 (1941) 208-274, 18 (1948) 42-62, 19 (1949) 3-25, 21 (1951) 179-209, 22 (1952) 159-182, 25 (1955) 127-157.

121 Μ. Παπαϊωάννου, «Γόλος - Βόλος καὶ τὰ συγγενῆ σλαβικά τοπωνύμια στὴν Ἑλλάδα», *Τὸ Βουνό* (1946) 1-23; Του ιδίου, *Γόλος - Βόλος καὶ τὰ συγγενῆ σλαβικά τοπωνύμια στὴν Ἑλλάδα. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Θεσσαλίας*, Ἀθῆναι 1947 (μελέτῃ τοπωνυμίων του Ολύμπου που προέρχονται ἀπὸ τον τύπο Γόλος [= γυμνός] καὶ ἐξέτασι τοῦ τελευταίου, ἐγκατάστασι Σλάβων στον κάμπο καὶ τὰ παράλια τῆς Θεσσαλίας, ἡ ονομασία Βόλος δημιούργημα τῆς λόγιας παράδοσις).

122 Ρ. Skok, *Slavenstvo i romanstvo po jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja* [Izdanje Jadranskog Instituta Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti], Zagreb 1950; Του ιδίου, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Spalato 1953 (για τὴν περιοχὴ τῆς Ἀδριατικῆς).

123 Η. Π. Γεωργίου, *Τοπωνυμολογικαὶ ἔρευναι (θεσσαλικά καὶ ἡπειρωτικά τοπωνύμια)*. Μέρος Α', Ἀθῆναι 1951.

124 Μ. Marković, «Prilog toponomastici srednjovekorne Makedonije», *Istorijski časopis* 3 (1952) 253-255 (ελλην. περὶλ. στο *Δελτίον σλαβικῆς βιβλιογραφίας* 14 [1967] 6).

125 Χατζῆς 1952 (επανεξέτασι σημαντικοῦ αριθμοῦ τοπωνυμίων καὶ κριτικὴ στον Vasmer, στο ἔργο του ὁποῖο καταλογίζει προχειρότητα καὶ σκοπιμότητα).

126 Η. Grégoire, «L'étymologie slave du nom des Melingi et des Ezerites», *La nouvelle Clío* 4 (1952) 293-295 (ἀπόδοσι τῆς ονομασίας *Μελιγγοί* στὴ σλαβικὴ λ. *Melnik*, βοημικοῦ καὶ βουλγαρικοῦ τοπωνυμίου [*mel* = ἀμμόδης περιοχὴ], οἱ Μελιγγοί στὴν Πελοπόννησο ἦταν γείτονες τῶν Εζεριτῶν, εἶχαν ἐγκατασταθεῖ σὲ ἐλώδη περιοχὴ καὶ ἦταν *melniki* ἐγκατεστημένοι κοντὰ στους τελευταίους ἀλλὰ σὲ σταθερό ἔδαφος). Βλ. ὁμως ἀντὶθ. Georgakas 1950a, 301 κ.ε. Πρβλ. καὶ Ζερλέντης 1922.

127 Ρ. Delidarev, *Prinos kām istoričeskata geografija na Trakija*, Sofija 1953.

128 Δ. Μ. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, appendix III, 222-226 (για τὴν τοπογραφία του κράτους τῆς Ἠπείρου).

129 Popović 1959.

130 Σ. Κ. Καρατζάς, «Ὀδηγίες γὰ τὴν ἔρευνα τῶν διαλέκτων, τῆς τοπωνυμίας καὶ ἀνθρωπωνυμίας τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν βορείων Σποράδων», *Ἀρχεῖον εὐβοϊκῶν μελετῶν* 8 (1961) 3-36.

131 Ι. Dujčev, «Slavjanski mestni i licni imena vur vizantijskite opisni knigi» / «Noms de lieux et de personnes slaves dans le documents byzantins», *Izvestija na institute na bulgarski jezik* 8 (1962) 197-215 (κατάλογος 220 ἐλλαδικῶν τοπωνυμικῶν ὀρων σλαβικῆς, κατὰ τον ἴδιο, ἐτυμολογίας ἀπὸ τὰ ἀγιορειτικά ἔγγραφα); Του ιδίου, «Dragvista-Dragovitia», *Revue des études byzantines* 22 (1964) 215-221; Του ιδίου, «Slavica dans les Acta Athoa I», *Byzantinobulgarica* 5 (1978) 289-296 (κατάλογος ἀνθρωπωνυμίων καὶ τοπωνυμίων σλαβικῆς προέλευσις που περιλαμβάνονται στα ἔγγραφα τῆς μονῆς Εσφιγμένου [ἐκδ. J. Lefort, Paris 1973], παράθεσι ἀνθρωπωνυμίων μὴ σλαβικῆς ἐτυμολογίας που χρησιμοποιοῦνταν ὡστόσο ιδιαίτερα ἀπὸ τους Σλάβους).

132 Arnakes 1963 (ἐξετάζοντας καὶ τὰ τοπωνύμια ἀντικροῖει τὴ γνωστὴ θεωρία τοῦ Fallmerayer).

133 Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «Μόρουνάς, τὸ δῆθεν σλαβικὸ ὄνομα τῆς Καβάλας», *Μακεδονικά* 6 (1964) 82-88 (ἡ μνημονευμένη σὲ σλαβικὸ εὐαγγέλιο τῆς μονῆς Χιλανδαρίου ονομασία «Μοῦνας» υποδηλώνει τὸ ὄνομα τῆς ἐδρας τῆς ἐπισκοπῆς Morenos που υπήχθη ἐπὶ Φραγκοκρατίας στὴ μητρόπολι Φιλίππων); Του ιδίου 1954, 72-97 (τοπωνύμια τῶν μακεδονικῶν *κατεπανικίων*). Πρβλ. ἐπίσης τοῦ ιδίου, «Ἄγνωστα τοπογραφικά τῆς Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 5 (1961-1963) 1-14.

134 J. Schröpfer, «Slavisches in Mykene und Umgebung. Griechisch-Slavische Namen-, Wort-, und Mythenentlehnung», *Die Kultur Südosteuropas, ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen*, ἐπιμ. Α. Schmaus κ.ά., München - Wiesbaden 1964, 277-302; Του ιδίου, «Slavisches in Ortsnamen des Peloponnes, besonders der Argolis, eine Nachlese», *ORBIS SCRIPTUS (Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag)*, München 1966, 679-700.

Zaimov¹³⁵ (βλ. ωστόσο τα σχόλια και την κριτική του Θαβώρη¹³⁶), McDonald¹³⁷, Dobrev¹³⁸ (βλ. όμως την εύστοχη κριτική του Μαλιγκούδη¹³⁹), Pjanka¹⁴⁰, Λιάκου¹⁴¹, Pavlović¹⁴², Μπίρη¹⁴³, Neroznak¹⁴⁴, Βαγιακάκου¹⁴⁵, Αβραμέα¹⁴⁶, Duridanov¹⁴⁷, Čankova-Petkova¹⁴⁸, Koledarov¹⁴⁹, Brunet¹⁵⁰, Ασδραγά και Ασδραγά¹⁵¹, Μουνδρέα¹⁵², Koder¹⁵³, Hild και

135 Zaimov 1965; Του ιδίου 1967; Του ιδίου 1969-1970; Του ιδίου 1973 (αναλύοντας την κατάληξη τοπωνυμίων σε -js υποστηρίζει ότι οι Σλάβοι - Βούλγαροι διείσδυσαν περισσότερο στη βόρεια Ήπειρο και λιγότερο στις Θεσσαλία, νότια Ελλάδα και Κρήτη!); Του ιδίου 1975. Πρβλ. ωστόσο την κριτική των Θαβώρη 1972; Του ιδίου 1975; Brunet 1985, 237, σημ. 4.

136 Θαβώρης 1972; Του ιδίου 1975 (κριτική στον Zaimov, εξέταση τοπωνυμίων σλαβικής προέλευσης με τις καταλήξεις -aina [-ενα], -ανης, -ανος [-ιανος], -ενα [-αινα], -ενος [-αινος], -ηνος [-ινος], -ιανος, -ινος, -ιαι, η προέλευση των οποίων αποδίδεται σε γλωσσικές αλληλοεπιδράσεις μέσω της συμβίωσης ελληνόφωνων και σλαβόφωνων επί Τουρκοκρατίας).

137 Georgakas - McDonald 1967.

138 Dobrev 1967; Του ιδίου 1987.

139 Μαλιγκούδη 1988, 78 κ.ε., 87-88.

140 Pjanka 1970 (περιοχές λιμνών Οχρίδας και Πρεσπών).

141 Λιάκος 1971 (σε σημεία ενδιαφέρον και ρηξικέλευθο, συχνά όμως προβληματικό).

142 M. Pavlović, «Najstariji makedonsko-plemenski nazivi i principi nastanka etnonima», *Četvrto zasjedanje na Međunarodnata komisija za slovenska onomastika, Skopje - Ohrid, 17.IX-23.IX 1970. Govori i referati*, επιμ. B. Vidoevski [Makedonska akademija na naukite i umetnostite], Skopje 1971, 115-138.

143 K. H. Μπίρης, *Αί τοπωνυμίας τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν* [Υπουργεῖο πολιτισμοῦ - Ταμεῖο ἀρχαιολογικῶν πόρων καὶ ἀπαλλοτριώσεων], Ἀθῆναι 1971 (ανατ. 2006).

144 V. P. Neroznak, «Slavjanskaja toponimija v Albanii i Grecii», *Issledovanija po toponimike. Materialy toponimičeskoj komissii 1972/3*, Moskva 1974, 5-11.

145 Vayacacos 1975, 185 (για τους γεωγραφικούς όρους σλαβικής προέλευσης); Του ιδίου, *Ἡ Ἀρδοῦβιστα - Ἀνδροῦβιστα - Μεγάλη Χώρα τῆς Ἐξω Μάνης*, Ἀθῆναι 1996 (ανάτυπο εκ των *Λακωνικῶν Σπουδῶν* 13 [1996] 5-166).

146 Άννα Αβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204* [ιδ. διατρ.], Ἀθῆναι 1974; Της ιδίας, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances* [Byzantina Sorbonensia 15], Paris 1997, 80 κ.ε.; Της ιδίας, «Le Magne byzantin: problèmes d'histoire et de topographie», *EYΨYXIA* 1998, τ. I, 49-62.

147 I. Duridanov, *Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle* [Slavistische Forschungen 7], Köln 1975.

148 Genoveva Čankova-Petkova, «Über die Herkunft einiger slawischer Ethnonyme und Toponyme und ihre Bedeutung für das gesellschaftlich-politische Leben auf dem Balkan», *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme zur Herausbildung des Feudalismus*, επιμ. Helga Köpstein - Fr. Winkelmann [Berliner byzantinische Arbeiten 47], Berlin 1976, 73-76 (τοποθέτηση της αρχικής εγκατάστασης του φύλου των Βερζητών πολύ νότια, μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βέροιας, με βάση το τοπωνυμικό και εθνονυμικό υλικό).

149 P. S. Koledarov, «Ethnical and Political Preconditions for Regional Names in the Central and Eastern Parts of the Balkan Peninsula», *An Historical Geography of the Balkans*, επιμ. F. W. Carter, London - New York - San Francisco 1977, 293-317; Του ιδίου, «Zur Frage der politischen ethnischen Veränderungen auf dem Balkan im 7. Jh.», *Études historiques* 10 (1980) 77-89, ειδικά 79 κ.ε. (κατά τον τον ίδιο, τα ονόματα των σκλαβηνίων υποδηλώνουν ότι τα Βαλκάνια είχαν αποκτήσει σλαβικό χαρακτήρα τον 7^ο αι., ενώ τα τοπωνύμια καταδεικνύουν ότι ο γηγενής πληθυσμός είχε καταφύγει στα ορεινά).

150 Brunet 1985 (εξετάζει 76 τοπωνύμια που απαντούν σε αθονικά έγγραφα [κατάλογος: 259-265], τη μετάθεση των σλαβικών υγρών συμφώνων [243 κ.ε.], την ελληνική μεταγραφή του σλαβικού /b/ και της κατάληξης -ica [248 κ.ε.], τις σλαβικές εγκαταστάσεις στην ανατολική Μακεδονία, τα λίγα σωζόμενα τοπωνύμια ανατολικά και νότια της Θεσσαλονίκης, τα περισσότερα στην ανατολική Χαλκιδική και την κοιλάδα του Στρυμόνα [βλ. χάρτη 4, αρ. 255] καθώς και το ζήτημα διαχωρισμού Ελλήνων και Σλάβων με

την εγκατάσταση των τελευταίων σε δύσβατες περιοχές, αποδέχεται την προπαγάνδα συγγραφέων από τη F.Y.R.O.M. [236, σημ. 1] περί ύπαρξης «μακεδονικής γλώσσας»). Ωστόσο, βλ. και Georgakas 1982.

151 Cathérine Asdracha, *La région de Rhodopes aux XIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique* [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie. Zwanglose Beihefte der Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbüchern 49], Athènes 1976; Ασδραχά - Ασδραχάς 1992. Βλ. και Cathérine Asdracha, «La Thrace orientale et la Mer Noire: La géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe - XIIe siècles)», *Géographie historique du monde méditerranéen*, επιμ. Hélène Ahrweiler [Byzantina Sorbonensia 7], Paris 1988, 221-239.

152 Μουνδρέας 1975-1978.

153 Koder 1978 (με βάση το τοπωνυμικό υλικό του Vasmer επιχειρείται ο ακριβής κατά περιοχές καταμερισμός στον ελλαδικό χώρο, περιοχές με σημαντικό σλαβικό τοπωνυμικό υλικό: ακτή Κορινθιακού στη Στερεά Ελλάδα μεταξύ Αντιρρίου και κόλπου Ιτέας και στην Πελοπόννησο μεταξύ Ρίου και ακρωτηρίου Ακράϊας, Τριφυλλία, Αρκαδία, βόρεια Μεσσηνία, Ταΰγετος, Μάνη, Κάρυστος και όρος Όχη στη νότια Εύβοια); Του ιδίου 1982 (εξέταση των εγκαταστάσεων στην πεδιάδα Δροπόλεως στη νότια Αλβανία με βάση τα τοπωνύμια που απαντούν στο κατάστιχο του *Sancak Arvanid* [a. 1431], τα τοπωνύμια βρίσκονται στο εσωτερικό και όχι στα παράλια); Του ιδίου 2002 (σλαβικά ονόματα στις βυζαντινές πηγές).

154 Koder - Hild 1976; Soustal - Koder 1981; Soustal 1991. Πρβλ. P. Soustal, «Beobachtungen zu den Hydronymen Makedoniens», *Beiträge zum Symposion im Gedanken an Herbert Hunger (Wien, 4.-7. Dezember 2002)*, επιμ. W. Horandner - J. Koder - Maria A. Stassinopoulou, 420-429 (ειδικά για τα υδρωνύμια); Του ιδίου 2013 (πληροφορίες για το τοπωνυμικό 70 οικισμών της Καστοριάς από οθωμανικό κατάστιχο του 1440 [Defter, υπ' αρ. 237 του Başbakanlık arşivi της İstanbul]).

155 Weithmann 1978, 132-197 (αναφορά στη συμβολή των τοπωνυμίων και της φιλολογικής επιστήμης για την έρευνα της σλαβικής εγκατάστασης βασισμένη εν πολλοίς στον Vasmer -πρβλ. Vryonis 1981, 424 κ.ε.). Γενικότερα, βλ. και του ιδίου (1979).

156 Γιαννόπουλος 1980, 351 κ.ε. (οι Σλάβοι που εγκαταστάθηκαν στην Αργολίδα ήταν νομάδες, ενώ το Άργος δεν γνώρισε μακρόχρονη σλαβική κατάκτηση μετά την επιδρομή του 585). Πρβλ. Γιαννόπουλος 2009-2010.

157 Πορονίς 1984, 228, σημ. 127 κ.ε.

158 Γεννηματάς 1984; V. Georgiev, «Etnicnata prinadleznost na Slavjanskite mestni imena ot Gürcija», *Bŭlgarski Ezik* 36 (1986) 3-7.

159 Θ. Ν. Παπαζώτος, «Μεσαιωνική τοπογραφία του νομού Πιερίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986) 29-42; Του ιδίου, «Μεσαιωνική τοπογραφία της Πιερίας», *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία (καλοκαίρι 1986)*, Θεσσαλονίκη 1990, 29-67; Του ιδίου, «Ανίχνευση τοπογραφική της Ανατολικής Θράκης», *Byzantinische Forschungen* 14 (1989) 543-566.

160 Ε. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ήπειρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή (Δ' - Στ' αι.)», *Ήπειρωτικά χρονικά* 23 (1981) 9-113, ειδικά 68-80 (τα περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια στον ελλαδικό χώρο απαντούν αναλογικά στην Ήπειρο); Του ιδίου 2007 (ειδικά για τον όρο *σκληβινία*).

161 Θεοδωρίδης 1981; Ι. Α. Παπάγγελος, *Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη 1981; Του ιδίου, «Η Χαλκιδική κατά τους Μέσους Χρόνους», *Η ιστορία της Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1998, 77-111; Του ιδίου 2000 (στο βιβλιογραφικό του κατάλογο [σ. 5-12] παρατίθενται μελέτες του ιδίου και άλλων ερευνητών με τοπογραφικό και τοπωνυμικό περιεχόμενο).

162 Κορδώσης 1981 (τα λιγότερα σλαβικά τοπωνύμια απαντούν στην Αργολίδα, στην Κορινθία, στις ανατολικές Αρκαδία και Λακωνία, τα περισσότερα στη βόρεια και κεντρική Πελοπόννησο και σε τμήματα της νότιας, στα παράλια είναι ελάχιστα, ενώ τα περισσότερα σε ορεινές περιοχές, κοντά σε ποτάμια και κοιλάδες). Πρβλ. του ιδίου, «Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα», *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986) 53-194; Του ιδίου, *Τα βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη) - ξώκαστρο - κοινωνία - διοίκηση - οικονομία*, Αθήνα 2003 (ανατ. από τα *Ιστοριογεωγραφικά* 9 [2002] 9-333).

163 G. Schramm, *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Stuttgart 1981. Για τα τοπωνύμια του limes κατά την

Tomorski¹⁶⁴, Κωνσταντακοπούλου¹⁶⁵, Κατσαρού¹⁶⁶, Παναγιωτόπουλου¹⁶⁷, Ilievski¹⁶⁸, Ilieva¹⁶⁹, Οικονόμου¹⁷⁰, Lefort¹⁷¹, Δαπέργολα (με πολυάριθμες σημαντικές μελέτες)¹⁷², Μπούτσικα¹⁷³, Παπούλια¹⁷⁴, Ζήκου¹⁷⁵, Κράβαρη¹⁷⁶, Αραμπατζή¹⁷⁷, Δεληκάρη¹⁷⁸ και Σταυρίδου-Ζαφράκα¹⁷⁹.

περίοδο της σλαβικής διείσδυσης, βλ. του ιδίου, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern* [Südosteuropäische Arbeiten 200], München 1997.

164 T. Tomoški, «Beleški za nekolnu malku poznati mesta vo srednovekovnata Makedonija», *Istorija* 17.2 (Skopje 1981) 75-86; Του ιδίου, «Prilog kon topografijata na Klimentovata eparchia», *Kliment Ochridski Studii*, Skopje 1986, 24-209.

165 Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας* (4^{ος} - 6^{ος} αι.) [ιδ. διατρ.], Γιάννενα 1984.

166 Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων της βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12^{ος} - 13^{ος} αι.): Πηγές και δεδομένα», *Βυζαντινά* 13.2 (1985) (Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο) 1501-1539 (ειδικά 1509 κ.ε., 1518 κ.ε., για το δρόγγο [= κλεισούρα] Τρεβενίων [από το *trëbiti* = κόβω δένδρα, ανοίγω διάβαση], το χωρίο Σέλτζιανο [Ασπροχώρι], το Μπρέσιακο [Σχιστό] και τις μονές - ναούς στα όρια της επισκοπής Βονδίτσης [Βόνιτσα]); Του ιδίου, «Πέτρα: πηγές και ιστορικά δεδομένα κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια. 2^ο επιστημονικό συνέδριο. Πρακτικά* [Εστία Περιόδων μουσών Κατερίνης. Εταιρεία Πιερικών μελετών], Κατερίνη 2002, 113-134. Πρβλ. επίσης του ιδίου, «Συμβολή στην ιστορία και μνημειακή τοπογραφία του χωριού Κατοχή Άκαρνανίας. Νέα στοιχεία από το Χρονικό των Τόκκων», *Έλληνικά* 30 (1977-1978) 307-320; Του ιδίου, «Αχελώος. Συμβολή στο πρόβλημα της βυζαντινής πόλης», *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1985-1986) 43-52.

167 Παναγιωτόπουλος 1987 (διερεύνηση της διαδικασίας σχηματισμού του νεότερου οικιστικού δικτύου της Πελοποννήσου κατά την περίοδο 1204-1685).

168 P. C. Ilievski, «Ostatoci od pretslovenskata toponimija vo Makedonija», *Makedonski jazik* 38-39 (1987-1988) 7-25.

169 Aneta Ilieva, «The Mountain in the Geographical and Cultural Space of the Peloponnese during the Middle Ages (before the Tourkokratia)», *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1991) 11-24.

170 Οικονόμου 1991; Του ιδίου 2002.

171 Lefort 1982; Του ιδίου 1985, 228 κ.ε.; Του ιδίου 1992; Του ιδίου, *Société rurale et histoire du paysage à Byzance* [Association des Amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance. Bilans de recherche 1], Paris 2006, 81 κ.ε. (οικισμοί Χαλκιδικής), 489 κ.ε. (οικισμοί ανατολικής Μακεδονίας).

172 Δαπέργολας 2008, 143 κ.ε. (βλ. κυρίως τους Πίνακες τοπωνυμίων, αρ. 1-3). Ο ίδιος παραθέτει και σχετικούς χάρτες στο τέλος του κειμένου του αρχικού κειμένου της διατριβής του, αλλά δυστυχώς όχι και στην πρόσφατη έκδοσή της. Βλ. επίσης, Δαπέργολας 2009, 239-260; Του ιδίου 2009-2010; Του ιδίου 2009-2010b.

173 Μπούτσικας 1992.

174 Βασιλική Δ. Παπούλια, «Η τροπή των εθνικών ονομάτων σε γεωγραφικά. Η περίπτωση της Μακεδονίας», *Πρακτικά του Β' διεθνούς συμποσίου. Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών], Αθήνα 1993, 685-700.

175 Ν. Ζήκος, «Εξεβαί, ένας βυζαντινός οικισμός στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα», *Μνήμη Μανώλη Ανδρόνικου*, επιμ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1997, 77-104.

176 Kravari 1989; Της ίδιας 1998 (εξετάζει την εξέλιξη των ανθρωπωνυμίων της ανατολικής Χαλκιδικής και του κάτω Στρυμόνα, κυρίως μέσα από τα έγγραφα μονών του Αγίου Όρους από τον 14^ο αι.).

177 Π. Α. Αραμπατζής, *Η ιστορία της Δράμας. Α' Ετυμολογικά: Δραβησκός - Ασκός - Δράμα - Δραβήσκιος - Εικοσιφοίνισσα - Παγκαίον - darauescos -)marinmon. - Sarara > Σέρρα - Παναγία Ήλιόκαλλις - Θεοτόκος Μαριάμ*, Νέα Στενήμαχος εν Δράμα 1994 (α' έκδ. 1971) (Το τοπωνύμιο Δράμα εκ του Δραβησκού = Δράβ [αρμ. ρόδο] + ασκός, το τοπωνύμιο Σέρραι εκ του Sarara [βλ. *Tabula Peutingeriana*] = παρακείμενος του ρ. άραρίσκα, το τοπωνύμιο Εικοσιφοίνισσα είναι ελληνικής προέλευσης και όχι σλαβοβουλγαρικής).

178 Delikari 1997 (ειδικά για τα οικωνύμια / τοπωνύμια Βελίτζα, Βελίτσα, Βελίκα, Βελεσσός, Δραχβίστα, Δρο[υ]γουβι[ε]ρία, Δεβρίτζα, Δρεμβίτζα, Δρεβενίτζα); Της ίδιας 2010 (για την περιφέρεια Μορ(ρ)αχιδιών);

Από τις πιο πρόσφατες ειδικές μελέτες των αρχών του 21^{ου} αι. ξεχωρίζουν εκείνες των Λάσκαρη¹⁸⁰, Πίκουλα¹⁸¹, Ζαφειρίου¹⁸², Σπανού¹⁸³, Παναγιωτόπουλου¹⁸⁴, Σκάγκου¹⁸⁵, Κόμη¹⁸⁶, Bibikov¹⁸⁷, Χατζηδημητρίου¹⁸⁸, Τουλικά και Βλαχάκου¹⁸⁹, Σταλίδη¹⁹⁰, Θανασουλόπουλου¹⁹¹, Βέρρου¹⁹², Külzer¹⁹³, Συμεωνίδη (σπουδαίας σημασίας ογκώδης μελέτη)¹⁹⁴, Λαίτσου, Curta, Skach, Τσότσου (για το υστεροβυζαντινό οικιστικό δίκτυο της δυτικής Μακεδονίας), Ζιώγα, Ασημάκη, Κυρανούδη (ειδικά για τη Χαλκιδική) κ.ά.¹⁹⁵ Θα

Της ιδίας 2013; Της ιδίας 2016 (για την Φλώρινα); Της ιδίας (2016b) (για τα σλαβικά τοπωνύμια των Γρεβενών).

179 Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η Πιερία κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Προβλήματα έρευνας», *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου «Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια», Κατερίνη 25-28 Νοεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1997, 111-126; Της ιδίας, «Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη - κάστρο της Μακεδονίας», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου επιστημονικού συμποσίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992)*, επιμ. Γ. Κιουτούτσας, Έδεσσα 1995, 165-178 (ευρύτερου χαρακτήρα μελέτες); Της ιδίας, «Provintia Velechative», *Ελληνικά* 45 (1995) 134-140.

180 Ν. Γ. Λάσκαρης, «Μικροτοπωνύμια Κατσαρού Μεσσηνίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 8 (2000) 25-57.

181 Πίκουλας 2001.

182 Ζαφειρίου 2000.

183 Σπανός 2000.

184 Παναγιωτόπουλος 2004, 20 κ.ε. (για τα σλαβικής ετυμολογίας τοπωνύμια)

185 Ν. Ι. Σκάγκος, «Τοπωνύμια Λακεδαιμόνος (Λογκανίκος, Κοτίτσα)», *Ιστοριογεωγραφικά* 10 (2004) 169-181.

186 Κόμης 2005 (βασίζεται σε βενετικά φορολογικά κατάστιχα, μεσαιωνικά έγγραφα και στατιστικές της εποχής και εξετάζει, μεταξύ άλλων, τα οικονύμια *Αλτομρά*, *Ζίμοβα*, *Αράχοβα* [σλαβ. *orechona* = τόπος με καρυδιές], *Ανδρούβιτσα*, *Μπάνιτσα* [σλαβ. *panica* = δεξαμενή, λεκάνη], *Τσέρια* και *Τσεροβά* [σλαβ. *cer* = δρυς], *Σελίσια* και *Σελεγούδι* [σλαβ. *selce*, *selca*, *selo* = χωριό], *Κριμίνιο* [σλαβ. *kremen* = πέτρα], *Δολοί* [σλαβ. *dola* = χαμήλωμα, κοιλάδα], *Ντόμπρα* [σλαβ. *dobrava* = δάσος δρυών], *Γαστίτσα* [σλαβ. *gazisti* = διάβαση ανάμεσα σε όχθες ποταμού, πέρασμα], *Λιασίνοβα*, *Τζίνα* [σλαβ. *nizina* = πεδιάδα], *Λεντίνιο* [σλαβ. *ledina* = νέα γη], *Λοσνά* [σλαβ. *lozna*, *loza* = κλήμα], *Χελμός* [σλαβ. *halma* = λόφος], *Πιλαβίστα* και *Παλοβά* [σλαβ. *polonica*, *pola* = πλευρά, μέρος, μισό], *Πολυνάνα* [σλαβ. *poliana* = πεδινό τοπος, λιβάδι], *Σαϊδόνα* [σλαβ. *sada* = κήπος, αμπελώνας]).

187 Μ. V. Bibikov, *Byzantinorossica. Svod vizantiïskikh svidetel'stv o Rusi. I-II*, Moskva 2004, 2015 (περιέχει τοπωνύμια, εθνωνύμια και υδρωνύμια, τίτλους, αξιώματα, κοινωνικούς και πολιτικούς όρους και άλλες ονομασίες και λέξεις που προέρχονται από εθνικά και δάνειες λέξεις από τη σλαβονική ρωσική στην ελληνική μετάφραση [λ.χ. *πραχ*, *κούρβα*, *ζούμπρος*]). Πρβλ. του ιδίου, «Byzantino-Rossica and the Case of the Antes», *BYZANTINA MEDITERRANEA. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, επιμ. K. Belke - E. Kislinger - A. Külzer, Wien - Köln - Weimar 2007, 57-63.

188 Σ. Κ. Χατζηδημητρίου, *Τοπωνυμολογική θεώρηση των πομακικών οικισμών του νομού Ξάνθης* [ιδιό. διατρ.], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2005.

189 Β. Γ. Τουλίκας - Π. Βλαχάκος, *Πέτρα Ολύμπου, νομού Πιερίας. Ιστορία και τοπωνύμια*, Θεσσαλονίκη 2006. Επίσης, βλ. Π. Βλαχάκος, «Το μικροτοπωνυμικό του χωριού Λεμονιά Λακωνίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1991) 127-135; Του ιδίου, «Φυτώνυμα τοπωνύμια του τέως δήμου Φελλίας του νομού Λακωνίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 5 (1995) 147-154.

190 Σταλίδης 2007.

191 Θανασουλόπουλος 2007.

192 Βέρρου 2008.

193 A. Külzer, *Ostthrakien (Eurōpē)* [Tabula Imperii Byzantini 12], Wien 2008.

194 Χ. Π. Συμεωνίδης, *Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων. Τόμος πρώτος - δεύτερος* [Κέντρο μελετών Ιεράς μονής Κύκκου], Λευκωσία - Θεσσαλονίκη 2010 (πρωτοποριακή μελέτη 2.000 σελίδων που περιέχει ελλαδικά αλλά κυπριακά οικωνύμια καθώς και δειγματοληπτικά ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια, υδρωνύμια).

195 Elisabeth Skach, *Die Lautgeschichte des frühen Slavischen in Griechenland im Lichte der Lehnbeziehungen* [ιδιό. διατρ.], Universität Wien 2011 (μελέτη του φωνητικού συστήματος της

πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι αναμένονται ακόμη με ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι εκδόσεις δύο ειδικών ιστορικο-γεωγραφικών τόμων της αυστριακής σειράς «*Tabula Imperii Byzantini*» της Βιέννης για την ευρύτερη περιφέρεια της Μακεδονίας (συγγραφείς οι Soustal και Popović). Το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών (Τομέας Βυζαντινών Ερευνών) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην Αθήνα πρόκειται να εκδόσει επίσης δύο τόμους για την ιστορική γεωγραφία της Βυζαντινής Πελοποννήσου¹⁹⁶. Προφανώς υπάρχουν και άλλες ενδιαφέρουσες ειδικές ή σχετικές για το θέμα μας δημοσιεύσεις, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν εν συνόλω στο στενό πλαίσιο ενός άρθρου (η παγκόσμια βιβλιογραφία έχει λάβει πλέον κολοσσιαίες διαστάσεις).

Συμπεράσματα από την εξέταση των γλωσσικών καταλοίπων (σλαβογενών τοπωνυμίων και και δανείων προσηγορικών στην ελληνική γλώσσα) για τις σλαβικές εγκαταστάσεις

Η συγκέντρωση και η αξιολόγηση των πληροφοριών που παρέχουν τα μικρο- και μακροτοπωνύμια αλλά και τα σλαβικά γλωσσικά δάνεια της νέας ελληνικής (λ.χ. *σανός*, *κοτέτσι* κλπ.) και κυρίως τοπικών της ιδιωμάτων (π.χ. *ότοκα* και *νόσταβα*)¹⁹⁷ στη μεσσηνιακή Μάνη) ή τα φυτώνυμα ζιζανίων σπαρμένων χωραφιών (π.χ. *χλιάσιντζος*, *ντιντιλίνα*)¹⁹⁸ επιβεβαιώνουν ουσιαστικά αυτό που γνωρίζουμε από τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα αφηγηματικά κείμενα και τα σωζόμενα έγγραφα: Οι Σλάβοι που διείσδυσαν (συνήθως μάλλον ειρηνικά μετά τη δεκαετία του 620) και εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά τους 7^ο και 8^ο αι. υπήρξαν πρωταρχικά αγρότες και όχι διαρκώς μετακινούμενοι νομάδες ποιμένες, όπως πιστευόταν αρχικά. Στο τελευταίο σφάλμα είχε υποπέσει σημαντικό μέρος της παλαιότερης έρευνας, καθώς είχε βασιστεί μόνο σε περιορισμένες, έμμεσες και τελικά παραπλανητικές αναφορές ορισμένων γραπτών πηγών. Οι επήλδους παρέμειναν κυρίως σε περιφέρειες που είχαν πληγεί δημογραφικά και, το κυριότερο, διέθεταν ελεύθερες γαίες προς καλλιέργεια, οι οποίες τους παραχωρήθηκαν από τις τοπικές κρατικές αρχές (κάτι ανάλογο συνέβη και το 10^ο αι. στην περιοχή της Ιερισσού Χαλκιδικής). Προσαρμόστηκαν σχετικά γρήγορα στα οικονομικά και λοιπά δεδομένα της εκάστοτε περιοχής εγκατάστασης, η οποία αποτέλεσε

πρωτοσλαβικής στην Ελλάδα με βάση κυρίως τα τοπωνύμια και τα γλωσσικά δάνεια); Σ. Λαΐτσος, «Τα τοπωνύμια ως πηγή της μεσαιωνικής ιστορίας του Ασπροπόταμου», *Ο Ασπροπόταμος στο χώρο και στο χρόνο*, επιμ. Ε. Γ. Αυδίκος [Φυλεκπαιδευτική αδελφότητα Τζούρτζιας της Αθαμανίας], Τρίκαλα 2009, 78-95; Curta 2011b (δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στα σλαβικά τοπωνύμια του ελλαδικού χώρου, αλλά αποτελεί πλέον έργο αναφοράς για την περιοχή κατά την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο); Γ. Π. Τσότσος, *Ιστορική γεωγραφία της δυτικής Μακεδονίας. Το οικιστικό δίκτυο, 14^{ος} - 17^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2012; Θ. Β. Ζιώγας, *Τοπωνύμια και οικονύμια των Μαστοροχωριών της Κόνιτσας. Καταγραφή - ερμηνεία - ετυμολογία - σχόλια*, Αθήνα 2013; Σ. Ασημάκης, *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τοπωνύμια του ελληνικού χώρου με κατάληξη -οβα, οβο*, Αθήνα 2014; Κ.-Ρ. Kyranoudis, «Linguistic Evidence on the Natural Environment of Halkidiki: Oiconyms and Toponyms», *Mines, Olives and Monasteries. Aspects of Halkidiki's Environmental History*, επιμ. Β. C. Gounaris, Thessaloniki 2015, 247-301.

196 P. Soustal, *Makedonien. Südlicher Teil* [Tabula Imperii Byzantini 11], Wien (υπό έκδ.); M. Popović, *Makedonien. Nördlicher Teil* [Tabula Imperii Byzantini 16], Wien (υπό έκδ.); *Peloponnes* [Tabula Imperii Byzantini 19] (υπό έκδ.). Επίσης, βλ. Άννα Λαμπροπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της βυζαντινής Πελοποννήσου (395-1204). Μέρος Α': Η βυζαντινή Πελοπόννησος ως το 1204*, Αθήνα (υπό έκδ.); Βούλα Κόντη - Άννα Λαμπροπούλου - Η. Αναγνωστάκης - Μαρία Λεοντσίνη - Αγγελική Πανοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της βυζαντινής Πελοποννήσου (395-1204). Μέρος Β': Οι βυζαντινές θέσεις*, Αθήνα (υπό έκδ.).

197 «Ότοκα» από τη λ. *otoka* (= αλώνι) και «όσταβα» από τη λ. *ostava* (= οι πέτρες που στήνονται γύρω από το αλώνι). Βλ. Malingoudis 1981a, 80 κ.ε.; Του ιδίου 1988, 39; Του ιδίου 2013, 200-201.

198 «Χλιάσιντζος» από τη λ. *klasici* (λατ. *bomus sterilis*), «ντιντιλίνα» από τη λ. *detelina* (λατ. *triforium*). Βλ. Malingoudis 1987b, 61 κ.ε.; Του ιδίου 1988, 39-40.

διακριτή αλλά υποτελής περιφέρεια εντός του περιφερειακού διοικητικού συστήματος του Βυζαντινού κράτους (*σκληβηνία* / *σκληυηνία* ή *άρχοντία*). Οι Σλάβοι διαφοροποίησαν μεν ως ένα βαθμό, αλλά δεν ανέτρεψαν ριζικά την προϋπάρχουσα πολιτική, κοινωνική, δημογραφική και οικονομική κατάσταση. Σύμφωνα με τον Curta, δεν αποτέλεσαν τον αποφασιστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των νέων συνθηκών που επικράτησαν σταδιακά στον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο μετά τον 6^ο αι. Οι ίδιοι και οι απόγονοί τους γειτνιάζαν ή και συμβίωναν ήδη από τον 7^ο αι. με το γηγενές ελληνόφωνο στοιχείο «στον κόσμο της αγροτικής καλύβας», όπως σημείωσε εύστοχα ο Μαλιγκούδης¹⁹⁹.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα αλλά ακόμη περισσότερο οι έρευνες των τοπωνυμίων και φυσικά οι γραπτές μαρτυρίες της εποχής καταδεικνύουν ότι οι περισσότεροι Σλάβοι επήλθες είχαν μάλλον εγκατασταθεί κυρίως σε δυσπρόσιτες, ορεινές και ημιορεινές περιφέρειες της ελλαδικής ενδοχώρας (αν και όχι στο σύνολο αυτών των περιοχών) και γενικά στο περιθώριο της βυζαντινής διοικητικής εξουσίας· η τελευταία έδρευε στα αστικά κέντρα της περιφέρειας και του εσωτερικού (όπου μαρτυρείται και η παρουσία επισκόπων, ακόμη και σε πόλεις που είχαν υποκύψει νωρίτερα στους Αβαροσλάβους) και ήλεγχε σταθερά τις παράκτιες περιοχές (από όπου διασώθηκαν αρκετά νομίσματα και μολυβδόβουλλα)²⁰⁰. Ορισμένοι είχαν παραμείνει βεβαίως και σε πεδιάδες, σε κοιλάδες ποταμών (π.χ. στην Ολυμπία) και γενικά σε πεδινούς τόπους, όπως λ.χ. στα περίχωρα της Δημητριάδας (σλαβ. *Γόλος* → Βόλος) ή στο Αχαϊκό Ρήγιο κοντά στην Πάτρα, «ὁ νῦν Βελβίσκον Σκληβηνοὶ καλοῦσιν»²⁰¹. Ελάχιστοι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν σε παράκτιες περιοχές. Αναλυτικότερα και επί παραδείγματι:

(α) Χαρακτηριστική είναι η προέλευση της ονομασίας του χωρίου *Ποδογοριάνοι* (εκ του σλαβ. *podugorjane* = κάτοικος βουνοπλαγιάς²⁰²) και άλλων οικισμών στον ορεινό όγκο του Παγγαίου (πρβλ. το σημ. Ποδοχώρι Καβάλας) σε αντιπαραβολή με εκείνες της Αλεκτοροπόλεως, παραλιακού κάστρου και επισκοπικής έδρας που υπαγόταν στη μητρόπολη Φιλίππων στις αρχές του 10^{ου} αι. (κοντά στη σημ. Νέα Πέραμο)²⁰³, του επίσης παραλιακού Αειδαροκάστρου (νοτίως του σημ. Οφρυνίου) ή των πεδινών χωρίων Υπάτου και Δρυμώνος στα νοτιοδυτικά του Παγγαίου²⁰⁴. Στα μέσα του 10^{ου} αι. ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος

199 Malingoudis 1985b, 61-64; Του ιδίου 1988, 13, 28 κ.ε., 143 κ.ε.; Του ιδίου 2013, 16, 85, 175, 223; Λεβενιώτης 2015; Curta 2011b, 68 κ.ε., 97 κ.ε., 276 κ.ε. Για τον όρο *σκληβηνία*, βλ. Ο. Pritsak, «Sklavinia», *ODB* 1991, τ. 3, 1910-1911; J. V. A. Fine, Jr., *When Ethnicity did not matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor 2006, 40-41; Chrysos 2007; F. Curta, «“Sklaviniai” and Ethnic Adjectives: A Clarification», *Byzantion Nea Hellás* 30 (2011) 85-98; Α. Ε. Gkoutzioukostas, «The Term “Σκληυηνία” and the Use of Adjectives which derive from Ethnic Names in the History of Theophylact Simocatta», *Byzantium and World of Slavs* 2015, 639-646.

200 *Βίος καὶ θαύματα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτου*, ἐκδ. G. Makris, *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites mit einer Übersetzung der Vita von M. Chrona* [Byzantinische Archiv 17], Stuttgart - Leipzig 1997, 110.1 κ.ε.: «τὰ τῶν Σκληβηνῶν μερῶν ὄρη». Το τοπωνυμικό υλικό σλαβικής ετυμολογίας και οι εποικισμένες τοποθεσίες από σλαβικούς πληθυσμούς στη μεσαιωνική Ήπειρο βρίσκονται στο ορεινό εσωτερικό της χώρας και όχι τόσο στα πεδινά παράλια. Ανάλογες παρατηρήσεις έχουμε και για τη Θεσσαλία, τη νοτιοανατολική Στερεά, την Πελοπόννησο καθώς και για τη Χαλκιδική, την περιοχή του Στρυμόνα και του Παγγαίου κλπ. Βλ. Vasmer 1941; Koder 1982; Του ιδίου 1978, 315 κ.ε. (βλ. ειδικά τους χάρτες του ελλαδικού χώρου [328 κ.ε.], όπου αξιοποιούνται στατιστικά και αναφέρονται αριθμητικά ανά γεωγραφικό διαμέρισμα τα σλαβικά τοπωνύμια); Κορδώσης 1981; Kravari 1998, 387; Μουτζάλη 2000, 65 κ.ε.; Δαπέργολας 2009, 243 κ.ε.; Γιαννόπουλος 2009-2010, 26.

201 Λαμπροπούλου 1994.

202 Vasmer 1941, 47, 227.

203 Darrouzès 1981, 285.620 (notitia 7).

204 Δαπέργολας 2009 (με τις πηγές).

αναφέρεται επίσης κατά τρόπο δηλωτικό στο *ὄρος μέγα καὶ ὑψηλότατον, τόπο δύσκολο, ἄνδρo καὶ ἀπρόσοδο*, όπου κατοικοῦσαν Σ(κ)λάβοι ἐπὶ λυδὲς καὶ ἐντόπιοι, καὶ στο κάστρο Μαΐνης με τους *Ἑλλήνες οἰκήτορες*²⁰⁵.

(β) Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο καὶ ἡ μελέτη τῶν τοπωνυμίων τῶν ακτῶν τῆς Ἠπείρου. Το οθωμανικὸ κατάστιχο τοῦ *σαντζακίου Arvanid* (1431) παραθέτει, γιὰ μιὰ περιοχὴ ἑκτασῆς περίπου 4.000 τ.χ. (ἀπὸ το Στενὸ Λογαρά [αλβ. Qafa e Llogarasë] στὰ Κεραῦνια καὶ τὴν κοιλάδα τῆς Βογιούσας [ἢ Αῶου] μέχρι τὴν Këlcyrë [βυζ. Κλεισοῦρα] ἕως μιὰ νοητὴ γραμμὴ παράλληλη με τὰ ἐλληνοαλβανικὰ σύνορα, περίπου 8-15 χλμ. μέσα στὰ σημερινὰ ἐλληνικὰ ἐδάφη καὶ βορειοδυτικὰ τοῦ ποταμοῦ Καλαμὰ, ἕως τὴν Κόνιτσα στὰ ανατολικά), περίπου 160 οἰκωνύμια καὶ τοπωνύμια, 65 ἐκ τῶν ὁποίων σλαβικῆς ἐτυμολογίας²⁰⁶. Μνημονεύονται ἐπίσης ἄλλα 10 τοπωνύμια σλαβικοῦ ἐτύμου ἀπὸ διαφορετικὲς πηγές. Τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν ἀντιστοιχοῦν σὲ οἰκιστικὲς μονάδες ποὺ κατοικοῦνται στὴν πλειονότητά τους ἀκόμη καὶ σήμερα. Ἀνάγονται σὲ μιὰ πρωιμότητα ἐξελικτικὴ φάση τῆς σλαβικῆς γλώσσας, ἄρα τὴν περίοδο τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐγκαταστάσεων (7^{ος} αἰ.), ἐξαιρουμένων ὀρισμένων τοπωνυμίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερους χρόνους. Ἡ «ἐθνολογικὴ» ἀφομοίωση τῶν Σλάβων ἐπὶ λυδῶν (γλωσσικὸς ἐξελληνισμός) θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξε σχετικὰ γρήγορη, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ γιὰ τὰ τοπωνύμια παρέμειναν στὴν ἀρχικὴ γλωσσικὴ τους μορφή. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν πλούσια σὲ τοπωνομαστικὸ υλικὸ περιφέρεια τῆς Δρόπολης τὰ τοπωνύμια τῶν χωριῶν ἄλλαξαν μὲν ἐντελῶς μετὰ τὴ σλαβικὴ ἐγκατάσταση, ἀλλὰ οἱ μορφές ὁργάνωσης δὲν μεταβλήθηκαν τόσο, ὥστε νὰ προκληθεῖ καὶ μετονομασία τῆς περιοχῆς. Μολαταῦτα, ὁ πληθυσμὸς τῶν χωριῶν δὲν μιλοῦσε στους νεότερους χρόνους σλαβικά ἀλλὰ ἐλληνικά καὶ αλβανικά (οἱ Ἀλβανοὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ σλαβικοὺς κυρίως οἰκισμοὺς, ὅπως οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου)²⁰⁷. Ὁ τραγὺς καὶ «κλειστός» χαρακτήρας τῆς ἡπειρωτικῆς ακτῆς ἐπιτρέπει στὶς οἰκιστικὲς συνθήκες τῆς μεσόγαιας χώρας νὰ «διεισδύουν» σχεδὸν ἕως τὴ θάλασσα καὶ δυσκολεῖ τὴν ἐπικοινωνία τῶν παράκτιων περιφερειῶν με τὸ ἐσωτερικόν. Στὴν ακτὴ τοῦ Ἰονίου καὶ στὴν ἐνδοχώρα τῆς εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ σχετικὰ μικρὸ ποσοστὸ σλαβικῶν τοπωνυμίων, πράγμα ποὺ παρατηρεῖται σὲ ὅλες τὶς παραθαλάσσιες ἐλληνικὲς περιοχές, ἀν καὶ λιγότερο στὰ δυτικὰ ἐλληνικὰ παράλια. Ἡ γλωσσικὴ μίξη εἶναι χαρακτηριστικὴ στὰ τοπωνύμια τῶν ακτῶν τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς ευρύτερης (γεωγραφικῆς) Ἠπείρου. Ἐπὶ τῆς ακτῆς ἀπαντοῦν τὰ ἐξῆς σύγχρονα τοπωνύμια σλαβικῆς ἢ ἡμισλαβικῆς προέλευσης: *Σοποτός, Γουμένιτσα, Πάργα, Βιλίζι* καὶ (ἐνδεχομένως) *Πρέβεζα*. Υπάρχουν ωστόσο καὶ πάμπολλα καθαρὰ ἐλληνικὰ τοπωνύμια: *Χειμάρρα, Ἀγιοι Σαράντα, Butrinti* (ἀρχ. Βουθρωτός), *Ανατολικὸ / Αἰτωλικὸ, Ναύπακτος* κ.ά.²⁰⁸

(γ) Ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ Vasmer εἶχε υποστηρίξει πρῶτος με βάση τὰ στατιστικὰ τοῦ δεδομένα (ποὺ ἔχουν πάντως ἀμφισβητηθεῖ) ὅτι ἡ ἀνατολικὴ Ἑλλάδα υπέστη μικρότερη σλαβικὴ ἐπίδραση συγκριτικὰ με τὴ δυτικὴ· ἐπίσης, ὅπου οἱ ακτές ἦταν πρόσφορες γιὰ ἀπόβαση δυνάμεων ἀπὸ πλοία, οἱ ἐπὶ λυδὲς ἀποθήθηκαν ευκολότερα ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς· τέλος, οἱ Σλάβοι διέμεναν συνηθέστερα σὲ ἀπομακρυσμένους ἀπὸ τὴ θάλασσα ὀρεινοὺς ὄγκους. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἐρμηνεύουν ἀρκετὰ πειστικὰ, τουλάχιστον ἐν μέρει, τὴν ἀσθενὴ σλαβικὴ ἐπίδραση στὴ σύγχρονη τοπικὴ ονοματολογία τῆς Εὐβοίας, τῆς Μαγνησίας καὶ τῆς Λάρισας, ἐν ἀντιθέσει λ.χ. με ἐκείνη περιοχῶν στὴν ἐλληνικὴ ἐνδοχώρα (λ.χ. στὰ Τρίκαλα, στὴν Καρδίτσα, στὴν Ἀρκαδία καὶ στὸν Ταῦγετο)²⁰⁹. Τὰ σλαβικῆς ἐτυμολογίας οἰκωνύμια καὶ

205 DAI 1967, κεφ. 50, 236.71-79.

206 Inalcik 1954.

207 Koder 1982, 12-13, 22-23.

208 Koder 1982, 24-25. Πρβλ. Popović 1984.

209 Vasmer 1941, 350; Ζακυθινός 1945, 82; Malingoudis 1981a; Mihăescu 1985, 700. Βλ. καὶ Ἀγγελικὴ Κ. Ηλιάδη, «Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο τῆς βυζαντινῆς περιόδου», www.matia.gr/7/78/7806/7806_1_05.html.

τοπωνύμια είναι γενικά περισσότερα στις μεγάλες ορεινές περιφέρειες, όπως λ.χ. στην ευρύτερη Ήπειρο. Σε ό,τι αφορά ειδικά στην ευρύτερη Μακεδονία, τα σλαβικής προέλευσης μακρο- και μικροτοπωνύμια απαντούν γενικά με μεγαλύτερη πυκνότητα στις περιφέρειες της Στρώμνιτσας, της κοιλάδας του κάτω ρου του Στρυμόνα²¹⁰ και στην ανατολική Χαλκιδική, ειδικά στην Ιερισσό²¹¹.

Η συμβίωση των Σλάβων επήλδυν και των σλαβόφωνων ή ελληνόφωνων απογόνων τους με το γηγενές στοιχείο, για την οποία υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες (π.χ. «ἀμφιμικται τινὲς κῶμαι, ὧν αἱ μὲν πρὸς τῇ πόλει [= Θεσσαλονίκη] τελοῦσι», «γεινιάζουσιν ἀλλήλαις αἱ κῶμαι τὴν οἶκησιν», «κοινότητα ζωῆς τὰς χρεῖας ἀλλήλοις ἀμείβουσι», «γείτονες Γραικοί», «γείτονες οἰκοῦντες Βούλγαροι», «πλησιόχωροι Σκλαβῖνοι», «προσπαρκαίμενοι Σκλαβῖνοι», «παρκαίμενα ἔθνη», «*Thessaloniae et circumjacentibus Sclavinis*», «ἀναμιζ τὴν δίαταν ἔχοντες»)²¹² και αρχαιολογικά τεκμήρια²¹³, καταδεικνύεται όχι τόσο από την εξέταση των μακροτοπωνυμίων ή οικωνυμίων αλλά κυρίως των μικροτοπωνυμίων (ονομασίες τοποθεσιών στις περιοχές οικισμών, λ.χ. χωραφιών, λόφων, υδρωνύμια κλπ.). Εάν κάποιος παραμείνει μόνο στην εξέταση των πρώτων, θα οδηγηθεί τελικά μάλλον σε εσφαλμένα συμπεράσματα περί ύπαρξης αυστηρά σλαβικών και ελληνικών πληθυσμιακών, γλωσσικών και εδαφικών ζωνών στα νότια Βαλκάνια. Τα μικροτοπωνύμια ωστόσο κάθε περιοχής και οικισμού παρέχουν διαφορετική εικόνα και γι' αυτό η εξέτασή τους είναι ιδιαίτερα σημαντική. Συνήθως είναι μικτά (π.χ. στο *Ραδολίβος* / *Ροδολίβος* στους πρόποδες του Παγγαίου²¹⁴, στα

210 Για τον έλεγχο της περιοχής από τους Βυζαντινούς, βλ. ωστόσο Ν. Ζήκος, «Βυζαντινοί πύργοι στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία. Διεθνές συνέδριο, Σέρρες, 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993. Πρακτικά. Α' τόμος* [Δήμος Σερρών], Θεσσαλονίκη 1998, 311-338.

211 Νικολούδης 2005, 45. Αναλυτικά, βλ. Θεοδωρίδης 1981; Θεοχαρίδης 1954, 76-78; Brunet 1985, 253 κ.ε.; Πουτούρογλου 1993, 8 κ.ε. (τοπωνύμια *κατεπανικίου* Άκρους ή Ιερισσού), 60 κ.ε. (ανθρωπωνύμια από την ίδια περιοχή).

212 Lemerle 1979, συλλ. β', θαύμα δ', παρ. 254, 214.9 κ.ε. (Θεσσαλία); Θεοφάνης 1883, 473.32 κ.ε. (Αττική); Καμινιάτης 1973, 8.81-90 (κεντρική Μακεδονία); *DAI* 1967, κεφ. 49, 228.4-6 (για την πληθυσμιακή εικόνα της Αχαΐας στις αρχές του 9^{ου} αι., όταν ολιγάριθμοι Σλάβοι λεηλάτησαν, σε μια βραχύβια εξέγερση, τα σπίτια των ελληνικής καταγωγής γειτόνων τους); Γρηγοράς 1829, λόγ. Η', κεφ. ιδ', 378.6-7 (κοιλάδα Στρυμόνα, 14^{ος} αι.). Πρβλ. Vasilka Tăpkova-Zaimova, «Sur les rapports entre la population indigène des régions balkaniques et les "barbares" au VIe - VIIe siècle», *Byzantinobulgarica* 1 (1962) 76-117; Γ. Τσάρας, «καὶ ἀμφιμικτους τινας κώμας», *Βυζαντινά* 13.1 (1985) (*Δώρημα στον Ιωάννη Καραμαννόπουλο*) 179-200; Παπαδημητρίου 2004; Lefort 1992; Γιαννόπουλος 2009-2010.

213 Βλ. π.χ. Μουτζάλη 2000, 66 (για την περιοχή της Ολυμπίας).

214 Κατά τον Vasmer 1941, 221, η ονομασία προέρχεται από το κύριο σλαβ. όνομα *Radoljubŭ*. Τα ελληνικά μικροτοπωνύμια της περιοχής του Ραδολίβους είναι ωστόσο χαρακτηριστικά: *Άγιος Ιουλιανός*, *Άγιος Νικόλαος*, *Αγία Παρασκευή*, *Αμπέλια*, *Εκκλησία*, *Εσωθύριον*, *Χερσόμπελα*, *Παλαιάμπελα*, *Φυτεία*, *Επάνω Φυτεία*, *δεσποτική φυτεία*, *Ξηροπόταμος* κλπ. Βλ. *Actes d'Iviron II* 1990, αρ. 53, 253.1-283.532. Το Ροδολίβος (σημερινή έδρα του δήμου Αμφίπολης) είναι γνωστό από το αποσπασματικά σωζόμενο κτηματολόγιό του (αρχές 12^{ου} αι.) αλλά και τον αρχαιολογικό του χώρο. Υπήρξε κέντρο του *κατεπανικίου* Ζαβαλτίας ή Παρασπύρμονου ή Παραλιμνίας (εκτεινόταν από την ανατολική όχθη του κάτω Αξιού στα δυτικά έως τον ποταμό Αγγίτη στα ανατολικά και στα βόρεια και το Παγγαίο στα νότια) του *θέματος* Σερρών και Στρυμόνος. Στα τέλη του 11^{ου} αι. το *προάστειον* Ραδολίβους ανήκε στη γεωργιανή οικογένεια των Πακουριανών, αλλά το 1098 πέρασε στην κυριότητα της μονής Ιβήρων (το *προάστειον* και όχι η *κοινότης χωρίου* Ραδολίβους κατά τον Lefort). Βλ. G. Ostrogorsky, *Sabrana dela IV (Opere complete)*, Beograd 1970, 197-215; Ν. Ζήκος, «Παλαιοχριστιανικός τάφος στο Ροδολίβος», *Μακεδονική ζωή* 137 (Οκτώβριος 1977) 42-43; Του ιδίου, «Προανασκαφικές έρευνες στο Ροδολίβος και στην περιοχή του», *Ορφείας* 8-9 (Ιανουάριος - Ιούνιος 1983) 3-31; J. Lefort, «Une grande fortune foncière aux Xe - XIIIe s.: les biens du monastère d'Iviron», *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (X^e - XIIIe siècles)* [Collection de l'Ecole française de Rome 44], Rome 1980, 727-742, ειδικά 736-741; Του

δυτικά της λίμνης του Αχινού²¹⁵ και αλλού), πράγμα που υποδηλώνει μάλλον συνύπαρξη σε τοπικό επίπεδο. Το γεγονός αυτό καταδεικνύεται και από τα ανθρωπωνύμια των εγγράφων των μονών του Αγίου Όρους και έπαιξε προφανώς ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην ένταξη των Σλάβων επήλυδων στο βυζαντινό διοικητικό και οικονομικό σύστημα, στον εκχριστιανισμό και στον προοδευτικό γλωσσικό εξελληνισμό των απογόνων τους²¹⁶.

Οι εναλλαγές οικισμών με ελληνικές και σλαβικές ονομασίες σε πολλές γεωγραφικές περιφέρειες σε συνδυασμό με την ύπαρξη πολλών ελληνικών μικροτοπωνυμίων, κυρίων ονομάτων και προσωνυμίων, σε οικισμούς με σλαβικά ονόματα υποδηλώνουν αφενός τη συνύπαρξη δύο ξεχωριστών, τουλάχιστον γλωσσικά, πληθυσμιακών ομάδων και αφετέρου τη συνεχή και απρόσκοπτη διασπορά του ελληνόφωνου στοιχείου. Όπως επισημαίνει ο Ζαφειρίου, η ολόένα και μεγαλύτερη αριθμητική υπεροχή των ελληνικών μικροτοπωνυμίων στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία και ο προοδευτικός εξελληνισμός των ξενόγλωσσων όρων καταγράφεται στα αγιορειτικά έγγραφα ανάμεσα στους 11^ο - 14^ο αι.· το γεγονός αυτό καταδεικνύει την αφομοιωτική και γενική δυναμική του γηγενούς στοιχείου, ακόμη και σε περιφέρειες με σημαντική, συγκριτικά, πυκνότητα σλαβικών εγκαταστάσεων²¹⁷.

Με την πάροδο των χρόνων η παραμονή των Σλάβων στις *σκλαβηνίες* έχανε βαθμιαία τον αρχικά τραχύτερο χαρακτήρα της (έπαψαν λ.χ. οι όποιες επιθετικές ενέργειες εναντίον των Βυζαντινών) και σταδιακά αλλά σταθερά έτεινε σε ειρηνικότερους τρόπους διαβίωσης (αρχικά αναγνώριση της αυτοκρατορικής εξουσίας και διοίκησης και ανάπτυξη τοπικών γεωργικών και εμπορικών δραστηριοτήτων: βλ. π.χ. «*τῶν προσπαρεκειμένων τῇ θεοσώστῳ ταύτῃ πόλει Σκλαβίνων [...] τὰ τῆς εἰρήνης κρατούντων*», «*τῆς εἰρήνης ἔχειν μετὰ τῶν της πόλεως*», «*κοινότητα ζωῆς τὰς χρείας ἀλλήλοις ἀμείβουσι, θαυμασίαν τινὰ και βαθεῖαν εἰρήνην ἐν ἑαυτοῖς συντηροῦμενοι*»)²¹⁸. Οι επήλυδες χρησιμοποιούσαν αρχικά μάλλον φτωχό λεξιλόγιο, το οποίο περιλάμβανε κυρίως λέξεις που αναφέρονταν στον καθημερινό, αγροτικό κυρίως, βίο. Το λεξιλόγιο αυτό ουσιαστικά δεν διέθετε αφηρημένη ορολογία, τουλάχιστον πριν από τη δημιουργία του σλαβικού αλφάβητου από τον Κύριλλο (το λεγόμενο *γλαγολιτικό* αλφάβητο περιέλαβε συν τοις ἄλλοις μεγάλο αριθμό γλωσσικών εκτύπων των αντίστοιχων ελληνικών)²¹⁹. Το γλωσσικό ιδίωμα των σλαβικών πληθυσμών που συμβίοναν με τους γηγενείς δεχόταν βεβαίως παράλληλα πολυάριθμα αμετάφραστα δάνεια από την ελληνική²²⁰.

Όπως ήταν φυσικό από τα παραπάνω, οι συνοικισμοί των ελληνικών περιφερειών με ονομασίες σλαβικής προέλευσης αποτελούσαν κατά κανόνα μικρές αγροτικές κοινότητες (κυρίως) και ορισμένους ασήμαντους ποιμενικούς σταθμούς. Προφανείς εξαίρεσεις αυτού του κανόνα αποτελούν τα νεότερα αστικά κέντρα ή οι σλαβικές ονομασίες ορισμένων παλαιότερων οικισμών, όπως *Βοδενά* (εκ της λ. *voda* = νερό, σημ. Έδεσσα), *Βοστίτσα*, *Ζητούνι* (σημ. Λαμία, εξελληνισμένος τύπος των σλαβικών λ. *ziten* και *zitun* = σιταρότοπος, πρβλ. *Ζητίνος*²²¹), *Γρεβενά* (εκ της λ. *grebenŭ* = ράχη βουνού, απόκρημνη πλαγιά, -πρβλ. *Γρεβενισκά*

ιδίου, «Le cadastre de Radolivos (1103), les géomètres et leurs mathématiques», *Travaux et mémoires* 8 (1981) 269-313; H. Lowry, «Changes in 15th C. Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radolifo», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society. Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, επιμ. A. Bryer - H. Lowry, Birmingham - Washington D.C. 1986, 23-37; A. Kazhdan, «Radolivos», *ODB* 1991, τ. 3, 1769-1770.

215 Ζαφειρίου 2000, 59 κ.ε.

216 Brunet 1985.

217 Ζαφειρίου 2000, 59-60 (με σχετικά παραδείγματα).

218 Γενικά, βλ. Χριστοφιλοπούλου 1983, 33-34; Ταχιάος 1992, 26; Vryonis 2003-2004, 77; Λεβενιώτης 2015 (με τις πηγές).

219 Δ. Α. Ζακυθινός, «Κωνσταντίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ ἡ διαμόρφωσις τῶν σλαβικῶν γλωσσῶν», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 45 (1970) 59-77.

220 Ταχιάος 1992, 194-195. Αναλυτικά, βλ. Brunet 1985, 257.

221 Ζαφειρίου 2000, 16.

Χαλκιδικής)²²², Καρδίτσα (από το ουσ. *Gardīci*, υποκοριστικό της λ. *gordī* = οχυρωμένο μέρος -πρβλ. το αυστριακό Graz²²³) και ενδεχομένως *Πρέβεζα*²²⁴ ή *Μακρινίτσα*²²⁵.

Πολλά τοπωνύμια προήλθαν από κύρια ονόματα²²⁶. Αντίθετα όμως με τα αρκετά πολυάριθμα μεταγενέστερα τουρκικής προέλευσης οικωνύμια και τοπωνύμια²²⁷, ελλείπουν πλήρως τα δηλωτικά πολιτικής ή στρατιωτικής αρχής ή διαφόρων αξιωματούχων (ελάχιστα σλαβικά τοπωνύμια δηλώνουν κοινωνικούς και διοικητικούς χαρακτηρισμούς, λ.χ. *Νεβόλιανη*). Το γεγονός αυτό οπωσδήποτε δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως τυχαίο. Τα (μικρο)τοπωνύμια που σχετίζονται με την παρουσία διοικητικών, στρατιωτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων είναι σχεδόν στο σύνολό τους ελληνικής ετυμολογίας. Η συνεχής και συνήθως απρόσκοπτη παραγωγική δραστηριότητα των βυζαντινών θεσμικών παραγόντων στην εκάστοτε περιφέρεια προσδιόρισε τελικά το ευρύτερο πλαίσιο οργάνωσης και ανάπτυξης των κοινωνικών σχέσεων του τοπικού πληθυσμού· επιπρόσθετα, δημιουργήσε παράλληλα τις κύριες παραμέτρους ενίσχυσης του συγγενούς ιδεολογικά και εθνικά γηγενούς ελληνόφωνου πληθυσμού στην καθοριστική (για το μέλλον του) διαδικασία γλωσσικής και πολιτισμικής όσμωσης και αντιπαράθεσης με το ξενόγλωσσο σλαβικό στοιχείο (7^{ος} - 10^{ος} αι.)²²⁸.

Η ύπαρξη υβριδικών τοπωνυμίων, όπως λ.χ. *Μιτάτοβα*²²⁹ (από τη λ. *μιτάτον*²³⁰ + το επίθημα -ονο = *Mitaton*), σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες των αφηγηματικών και άλλων γραπτών πηγών (εγγράφων κλπ.), ειδικά τα γνωστά ανθρωπωνύμια που επισημάνθηκαν ήδη, καταδεικνύουν ότι οι σλαβικές ομάδες εντάχθηκαν στο υπάρχον πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς και τελικά αφομοιώθηκαν εθνικά και γλωσσικά. Η συγκεκριμένη πολύπλοκη και μακράς διάρκειας διαδικασία (*γραιίκωσις*) επιτεύχθηκε σε διάφορα στάδια: (α)

222 Ζακυθινός 1945, 78-79; Του ιδίου 1944; Ηλιάδη 2003, 144. Για τα *Γρεβενισκά*, βλ. Vasmer 1941, 204; Brunet 1985, 248.

223 Μαλιγκούδης 1988, 86.

224 Η πρώτη μνεία της ονομασίας «Πρέβεζα» στην ελληνική της μορφή απαντά στην ελληνική παραλλαγή του *Χρονικού τοῦ Μορέως*. Για το πρόβλημα της ετυμολογίας της έχουν προταθεί διάφορες λύσεις (ιταλική, σλαβική ή αλβανική προέλευση). Βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Τα προβλήματα περί την ίδρυση της μεσαιωνικής Πρέβεζας», *ΙΒ' πανελλήνιο ιστορικό συνέδριο (Μάιος 1991). Πρακτικά [Ελληνική Ιστορική Εταιρεία], Θεσσαλονίκη 1992*, 73-85; Του ιδίου, «Παλαιά και Νέα (μεσαιωνική) Πρέβεζα», στου ιδίου, *Βυζάντιο, μεσαιωνικός κόσμος, Ισλάμ. Είκοσι πέντε δοκίμια ιστορίας και παιδείας [Μελέτες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική ιστορία 4]*, Αθήνα 42009 (α' έκδ. 1996), αρ. 10, 87-94, ειδικά 89 (με βιβλιογραφία).

225 Το τοπωνύμιο προέρχεται είτε από τη μονή της Οξείας Επισκέψεως τιμώμενης στο όνομα της Παναγίας Υπεράγνου Θεοτόκου, είτε από το παλαιοσλαβικό *mokrina* (= μέρος με πολλά νερά), είτε από το ελληνικό *μακρινός*, είτε από το βλάχικο *μαγκρινίτσα* (= μαγαζάκι) (πρβλ. *Μόκριανις* Χαλκιδικής). Βλ. Δαπέργολας 2009-2010b, 102.

226 Άμαντος 1939-1943.

227 Για παραδείγματα, βλ. Χριστοφιλοπούλου 1998, 355; Της ίδιας, *Βυζαντινή αυτοκρατορία. Νεότερος ελληνισμός. Συμβολή στην έρευνα. Τόμος Γ'*, Αθήνα 2006, 126.

228 Ζαφειρίου 2000, 61. Αναλυτικά, βλ. Λεβενιώτης 2015.

229 Συνοικισμός της κοινότητας Αγία Ειρήνη στην επαρχία Λακεδαιμόνας του νομού Λακωνίας, ο οποίος μετονομάστηκε το 1928 σε Αγραπιδούλα. Το τοπωνύμιο αναφέρεται σε έγγραφο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (ca. 1314/15). Βλ. Malingoudis, 1985b, 64 κ.ε.; Του ιδίου 1987a.

230 Το *μιτάτον* ήταν κρατική απαίτηση - επιβολή (*επήρεια*). Επρόκειτο για την υποχρεωτική παροχή καταλύματος από τους πληθυσμούς των επαρχιών σε κρατικούς αξιωματούχους ή σε (ξένους συνήθως) στρατιώτες. Ετυμολογικά η λ. έχει λατινική προέλευση, αλλά το λεγόμενο *metatum* προέρχεται από το ρ. *metor* που αποτελεί λατινική γραφή του ελληνικού ρ. *μετρώ* (αντιδάνειο). Βλ. Γ. Α. Λεβενιώτης, *Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στην Μικρά Ασία (1073-1076) [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 19]*, Θεσσαλονίκη 2004, 66 κ.ε. (με ειδική βιβλιογραφία).

ξεκίνησε ήδη τον 7^ο αι. μέσω της ένταξης των νεοφερμένων στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα και των υποχρεώσεων που έλαβαν (τόσο οι ηγήτορες [ἄρχοντες] όσο και οι υπόλοιποι κάτοικοι των σκλαβηνιῶν) έναντι του κράτους (ειδικά εκείνων που ήταν εγκατεστημένοι, σύμφωνα με τον Weithmann, στις πεδιάδες). (β) συνεχίστηκε δια της γειτνίασης ή και συμβίωσης, των διαφόρων οικονομικών συναλλαγών²³¹ και των ποικίλων αλληλεπιδράσεων των Σλάβων με το πολυπληθέστερο και συνήθως πιο προηγμένο πολιτισμικά γηγενές ελληνόφωνο στοιχείο, κυρίως εκείνο των πόλεων (Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Δημητριάς, Αθήνα, Πάτρα, Κόρινθος κ.ά.). (γ) εισήλθε στο τελικό στάδιο μετά τον εκχριστιανισμό των απογόνων των Σλάβων (8^{ος} - 9^{ος} αι.)²³².

Είναι γενικότερα αποδεκτό ότι η απαρχή της ανωτέρω διαδικασίας σημειώθηκε στις νοτιότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου, ενώ με την πάροδο των χρόνων επεκτάθηκε και στις βορειότερες. Όπου τα παλαιότερα σλαβογενή τοπωνύμια είναι αριθμητικά σημαντικά λιγότερα, συγκριτικά με άλλες γεωγραφικές περιφέρειες, αυτό σημαίνει λογικά ότι στις συγκεκριμένες περιοχές είχε σταματήσει νωρίτερα η χρήση της παλαιοσλαβικής και ότι οι απόγονοι των Σλάβων επήλδων ήταν πλέον ελληνόφωνοι. Όπου τα πρώτα είναι ωστόσο πολυάριθμα, διαφαίνεται ότι η συγκεκριμένη γλώσσα εξακολούθησε να χρησιμοποιείται και μετά τη μετάθεση των υγρών συμφώνων, δηλαδή μετά τα μέσα του 9^{ου} αι.²³³

Τα οικωνύμια με την κατάληξη *-ίκεια* και ακόμη περισσότερο όσα εμφανίζουν προμεταθετικούς τύπους είναι τα μοναδικά των οποίων ο γλωσσικός εξελληνισμός μπορεί να χρονολογηθεί (χρονικούς *termini ante quem* αποτελούν οι αρχές του 10^{ου} και του 9^{ου} αι. αντιστοίχως). Στη δεύτερη περίπτωση το κριτήριο κριτήριο χρονολόγησης είναι, κατά τον Δαπέργολα, άμεσο και άρα ασφαλέστερο, καθώς οφείλεται σε φαινόμενο της παλαιάς σλαβικής. Στην πρώτη περίπτωση προκύπτει έμμεσα, εξαιτίας ορισμένων ιδιομορφιών της γραπτής μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας. Τα σλαβογενή οικωνύμια με τις καταλήξεις *-ίτσα* / *-ίτζα* καταδεικνύουν μόνο ότι οι κάτοικοι των εκάστοτε οικισμών δεν είχαν μάλλον εξελληνιστεί γλωσσικά έως τις αρχές τουλάχιστον του 10^{ου} αι. Τα συγκεκριμένα ωστόσο ονόματα, μαζί με όσα λήγουν σε *-ιάνη*, *-ίστα*, *-ίκου* κ.ά. καθώς και ορισμένα ακόμη με προφανείς ελληνικές καταλήξεις που επινοήθηκαν ή καλύτερα αποδόθηκαν στην ελληνική από τη σλαβική από Έλληνες κατά τον 9^ο ή και τον 13^ο αι. (λ.χ. *Δρο[υ]γουβι[ε]ία*, *Σαγουνδανεία* ή ορθότερα *Σαγουνδατεία*, *Σουβδελητία*) είναι ωστόσο πολύ περισσότερα. Γι' αυτά είναι πολύ δύσκολο να γίνει οποιαδήποτε ασφαλής εκτίμηση²³⁴.

Τα σλαβογενή οικωνύμια και τοπωνύμια που παρουσιάζουν προμεταθετικούς τύπους (δηλαδή τα προγενέστερα) είναι αριθμητικά πολύ περισσότερα στην Πελοπόννησο από ό,τι λ.χ. στη Μακεδονία, όπου σπανίζουν ιδιαίτερα (π.χ. *Αρδαμέρι* εκ του Radomir → *αρδ-* αντί *ραδ-*). Αυτό σημαίνει ότι ο γλωσσικός εξελληνισμός των Σλάβων της Πελοποννήσου, οι οποίοι είχαν απολέσει κάθε επαφή με τους πολύ βορειότερα εγκατεστημένους ομόγλωσσους και ομοφύλους τους και βρίσκονταν σε συνεχή συγχρωτισμό με το εντόπιο στοιχείο, συντελέστηκε γρηγορότερα εκεί²³⁵. Οι Σλάβοι ποιμένες ωστόσο που παρέμειναν σε

231 Lemerle 1979, συλλ. β', θαύμα δ', παρ. 254, 214.9 κ.ε., παρ. 268, 218.1 κ.ε. (για την αγορά από τους Θεσσαλονικείς μεγάλης ποσότητας σιτηρών και οσπρίων από τους Βελεγεζίτες της Θεσσαλίας κατά το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι.). Επίσης, βλ. Καμινιάτης 1973, 8.85 κ.ε. (για τις εμπορικές συναλλαγές των Σλάβων που κατοικούσαν στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 10^{ου} αι.).

232 Για μαρτυρίες περί συμβίωσης / γειτνίασης, βλ. ανωτ., σημ. 212 (και κυρίως κείμενο). Για τη σταδιακή ένταξη και αφομοίωση των Σλάβων, βλ. Μαλιγκούδης 2013, 137 κ.ε.; Λεβενιώτης 2015, 603 κ.ε. (και οι δύο μελέτες παραθέτουν τις πηγές και την παλαιότερη βιβλιογραφία). Για τον όρο *σλαβηνία*, βλ. ανωτ., σημ. 199.

233 Malingoudis 1981a, 178-179.

234 Δαπέργολας 2009-2010, 95-96.

235 Μαλιγκούδης 1988, 98 κ.ε.; Του ιδίου 2013, 192 κ.ε.; Δαπέργολας 2009-2010, 92.

απομονωμένες περιοχές της Πελοποννήσου (λ.χ. οι νοτιότεροι Μηλιγγοί και Εξερίτες, ειδικά στην ορεινή Μάνη) και άρα δεν είχαν στενή επαφή με τους γηγενείς ελληνόφωνους, εκχριστιανίστηκαν οριστικά τον 10^ο αι. και γενικά διατήρησαν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα την «εθνική ταυτότητα» και τη γλώσσα τους²³⁶, εν αντιθέσει λ.χ. με τους βορειότερους Βελεγεζίτες της Θεσσαλίας ή τους Ρυγχίνους / Ρήχιους και τους Στρυμονίτες της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας (οι Σλάβοι της Αχαΐας ωστόσο, που συμβίωσαν στην ύπαιθρο με τους «Γραικούς γείτονές τους», καλλιεργούσαν από τα πρώτα χρόνια του 9^{ου} αι., με ειδικό αυτοκρατορικό σιγίλλιο του Νικηφόρου Α' (802-811), ως *εναπόγραφοι πάροικοι* τις γαίες της τοπικής *μητροπόλεως* (από το 806) *Πατρῶν*²³⁷, στην οποία μάλιστα κατά τον Zuckerman²³⁸ υπήχθη και η ευρισκόμενη σε περιοχές με σλαβικούς οικισμούς βραχύβια *ἀρχιεπισκοπή Ἀρκαδίας*²³⁹, και ίσως είχαν ήδη εξελληνιστεί γλωσσικά, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Soustal²⁴⁰). Αρχικά βέβαια υπήρξε μία χρονική περίοδος κατά την οποία οι απόγονοι των Σλάβων επήλυδων υπήρξαν δίγλωσσοι: το γεγονός αυτό καταδεικνύεται από την ύπαρξη τοπωνυμίων ελληνικής προέλευσης με σλαβικές καταλήξεις²⁴¹. Τέλος, αξίζει να τονιστεί εδώ μία σημαντική επισημάνση του Μαλιγκούδη: τα μικροτοπωνύμια που προέρχονται από σλαβικά ανθρωπωνύμια καθίστανται ολοένα και λιγότερα από τις νοτιότερες στις βορειότερες περιφέρειες του ελλαδικού χώρου (συγκρίνοντας λ.χ. τα παλαιότερα σλαβογενή τοπωνύμια της μεσσηνιακής Μάνης με τα νεότερα του ηπειρωτικού Ζαγορίου). Ο ίδιος ερευνητής, λαμβάνοντας υπ' όψει ότι ο σχηματισμός τοπωνυμίων από προσωπωνύμια αποτελεί κυρίως έκφραση της σχέσης ιδιοκτησίας του παραγωγού με τη γη, απέδωσε με επιφύλαξη το

236 Malingoudis 1981a, 16-21; Του ιδίου 1988, 38 κ.ε.; Του ιδίου 2013, 121 κ.ε., 192 κ.ε. Οι επιγραφές που μνημονεύουν τους απώτερης σλαβικής καταγωγής κτήτορες από τη βυζαντινή Μάνη (11^{ος} - 14^{ος} αι.) (περιοχές Μηλέα, Παναγία Ανδρουμπεβίτζια, Οίτυλο), καταδεικνύουν ωστόσο τον ήδη συντελεσθέντα εκχριστιανισμό και εξελληνισμό των απογόνων των Σλάβων επήλυδων του 7^{ου} αι. Βλ. Καλοπίση-Βέρτη 2008-2009, 96.

237 Εκχωρήθηκαν «μετὰ πάσης τῆς φαμίλιας καὶ συγγενείας καὶ πάντων τῶν προσηκόντων αὐτοῖς, ἔτι δὲ καὶ πάσης τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν» στο μητροπολιτικό ναό του Αγίου Ανδρέα και έκτοτε ανέλαβαν την επιπρόσθετη υποχρέωση να σιτίζουν «διὰ συνδοσίας τῆς ομάδος αὐτῶν» τους διερχόμενους από την, υπαγόμενη διοικητικά και στρατιωτικά στο θέμα Πελοποννήσου, περιοχή της Πάτρας κρατικούς υπαλλήλους και ξένους πρέσβεις. Βλ. *DAI* 1967, κεφ. 49, 228.1 κ.ε.; V. Laurent, «La date de l'érection des métropoles des Patras et de Lacédémone», *Revue des études byzantines* 21 (1963) 129-141; O. Kresten, «Zur Echtheit des Sigillion des Kaisers Nikephoros I. für Patras», *Römische historische Mitteilungen* 19 (1977) 15-78; P. Yannopoulos, «Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves», *Byzantion* 63 (1993) 388-400; N. Oikonomides, «St Andrew, Joseph the Hymnographer, and the Slavs of Patras», *AEIMΩΝ. Studies presented to Lennart Rydén on his Sixty-Fifth Birthday*, επιμ. J. O. Rosenqvist [Studia Byzantina Upsaliensia 6], Uppsala 1996, 71-78 (= *Social and Economic Life in Byzantium* [Variorum Reprints], Aldershot 2004, αρ. XXIV); S. Turléj, «The Legendary Motif in the Tradition of Patras: St Andrew and the Dedication of the Slavs to the Patras Church», *Byzantinoslavica* 60 (1999) 374-399; H. Αναγνωστάκης - Άννα Λαμπροπούλου, «Μια περίπτωση εφαρμογής του βυζαντινού θεσμού του ασύλου στην Πελοπόννησο: η προσφυγή των Σλάβων στο ναό του Αγίου Ανδρέα Πατρών», *Σύμμεικτα* 14 (2001) 29-47; Των ιδίων, «Καταστολή: μια μορφή ανοχής στην Πελοπόννησο του 9^{ου} και 10^{ου} αιώνα», *Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους. Μνήμη Λένου Μαυρομάτη*, επιμ. Κατερίνα Νικολάου [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνής συμπόσια 10], Αθήνα 2002, 47-61; Λεβενιώτης 2015, 612 κ.ε.

238 C. Zuckerman, «Byzantium's Pontic Policy in the "Notitiae episcopatum"», *La Crimée entre Byzance et le khaganat Khazar*, επιμ. C. Zuckerman [Collège du France - Centre National de la Recherche Scientifique. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies 25], Paris 2006, 201-230, ειδικά 204 (ο ίδιος εικάζει ότι βρισκόταν στη Λακωνία).

239 Darrouzès 1981, 232.56 (notitia 3).

240 P. Soustal, «Η Βαλκανική τον έβδομο αιώνα», *Ηράκλειος. Ο σκοτεινός 7^{ος} αιώνας* (Ιστορικά 169. Ελευθεροτυπία, 23 Ιανουαρίου 2003) 38-43.

241 Vasmer 1941, 262 κ.ε., 317-318.

συγκεκριμένο φαινόμενο στην εξέλιξη της αγροτικής ιδιοκτησίας στους βυζαντινούς χρόνους και στην ουσιαστική εξαφάνιση των ελεύθερων μικροκαλλιεργητών από τον 11^ο αι. κ.ε. (κατά τον Μαλιγκούδη, τα νεότερα τοπωνύμια του Ζαγορίου αντικατοπτρίζουν μια υστερότερη χρονική φάση της κοινωνικής ιστορίας του Βυζαντίου)²⁴².

Σε ό,τι αφορά ειδικά στα προσηγορικά δάνεια, οι Meyer, Vasmer, Gaster, Weithmann, Μαλιγκούδης και άλλοι ερευνητές έχουν ήδη επισημάνει ότι η πρωτοσλαβική διάλεκτος δεν επηρέασε τελικά ιδιαίτερα τη δομή της πολύ πιο προηγμένης ελληνικής γλώσσας, πράγμα μάλλον φυσιολογικό· η σλαβική επίδραση, αντίθετα με τους παλαιότερους ισχυρισμούς του Fallmerayer, περιορίστηκε τελικά μόνο σε «λεξικογραφικού χαρακτήρα» δάνειες λέξεις²⁴³.

Ο Mihăescu απαριθμεί ανά κατηγορία περίπου 25 λέξεις σλαβικής προέλευσης, οι οποίες είχαν εισέλθει κατά τον ίδιο στο βυζαντινό λεξιλόγιο έως τον 10^ο αι.· η προέλευση ορισμένων είναι ωστόσο αμφίβολη (οι μεταφράσεις και τα σχόλια είναι δικά μας): *βάλτα*, *έζερον* (= λίμνη), *λουτζα* (= τέλμα [σημ. είδος χοιρινού αλλαντικού]), *στρούγαι* (= νερά κατάλληλα για ψάρεμα), *ζούμπρος* (= ευρωπαϊκός βούβαλος ή έντομο), *βερβερίτζα* (= σκίουρος), *βερζήτικον* (= ψάρι της Αζοφικής), *γουστερίτζα* (= σαύρα), *βίδρα*, *βρικόλακας*, *βεδούρι* (= ξύλινος κάδος για το πήξιμο του γιαουρτιού ή μπάνιο), *βα(γ)ένι* (= βαρέλι), *λέσα* (= σύμφωνα με τις πηγές, σχοινί που συγκρατεί σκάφος στο ποτάμι ή είδος μηχανής [λέσσα], κατά τον Mihăescu «ράφι»)²⁴⁴, *πλόσκα* (= νεροκολοκύθα ή ξύλινο δοχείο κρασιού), *κοτέτσι*, *σήτα* (= κόσκινο, μάλλον όμως εκ του αρχαίου ρ. *σήθω* = κοσκινίζω), *ζακόνι* (= νόμος, έθιμο, συνήθεια), *τζελνίκος* (= στρατηγός, μτγν. τσέλιγγας), *κνεζ* (= ηγεμόνας [λέξη μη παλαιοσλαβικής προέλευσης]²⁴⁵), *ζουπάνος* και *κράλης* (επίσης ξένα γλωσσικά δάνεια στην παλαιά σλαβική), *βοεβόδας*, *κούρβα* (= πόρνη), *Βογόμιλοι*, *Νέμιτζοι*, *Σκλάβοι*²⁴⁶ (σλαβ. *Slověne*²⁴⁷).

242 Malingoudis 1981a, 117; Του ιδίου 1987a. Για τη θέση και τις ιδιότητες των Σλάβων καλλιεργητών γης, βλ. και Λεβενιώτης 2015, 614-616.

243 Gaster 1886; Meyer 1894, 20 κ.ε.; Vasmer 1941; Weithmann 1978, 132 κ.ε.; Malingoudis 1983, 103 κ.ε. Εν συντομία, πρβλ. Ηλιάδη 2003, 140-141.

244 DAI 1967, κεφ. 51, 250.114, 252.119: «λέσσα, ήτοι πλοκούς», 324 (σχόλια εκδοτών: εκ της σλαβ. λ. *leša*); Κεδρηνός 1830, τ. 2, 591.20 (*λέσσα*). Η σλαβ. λ. *les* (όπως και η λ. *logu* → λόγος) υποδηλώνει πάντως το δάσος. Βλ. K. Ilkov - D. K. Maricas - A. P. Mihailov - D. I. Petkidis, *Bălgarsko-Grăcku Rečnik* [Bălgarska Akademija na Naukite], Sofija 1998, 511.

245 Προέρχεται από το δάνειο ξενικό όρο *knjažī* που έλαβαν οι Σλάβοι κατά τους 4^ο - 6^ο αι. Βλ. S. Novaković, *Prvi osnovi književnosti medju balkanskim slovenima. Legenda o Vladimiru i Kosari*, Beograd 1893, 89-117; Trubačev 1959; J. Otrębski, «Die ältesten germanischen Lehnwörter im Baltischen und Slavischen», *Die Sprache* 12 (1965-1967) 50-64, ειδικά 63-64; V. V. Mavrodin, «O plemennych knaženijach vostočnych slavjan», *Issledovanija po social'no - politiceskoj istorii Rossii*, Leningrad 1971, 44-55; F. Malingoudis, «Die Institution des Župans als Problem der frühslavischen Geschichte. Einige Bemerkungen», *Cyrrillomethodianum* 2 (1972-1973) 61-76; H. Schuster-Šewc, «Die älteste Schicht der slawischen sozialökonomischen und politisch-institutionellen Termini und ihr Schicksal im Sorbischen», *Lětopis Instituta za serbski ludospyt* 33 (1986) 1-19.

246 Mihăescu 1985, 699.

247 Ο Προκόπιος αναφέρει κατά τον 6^ο αι. τους *Σλαβηνούς* και τους *Αντες* ως *Σπόρους*, πριν από το διαχωρισμό τους σε δύο ομάδες που έλαβαν και διαφορετικές ονομασίες. Παρά τις γερμανικές ονομασίες *Wenden*, *Winden* και *Winedi*, οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν τους Σλάβους *Σκλαυηνούς*, *Σκλαβίνους*, *Σκλάβους*, *ανδράποδα* *Σκλαβόα* (βλ. σφραγιστικό υλικό) ή «εναλλακτικά» *Σκύθες* και *βάρβαρο φυλή*· αργότερα χρησιμοποιούσαν τις ονομασίες *Σθλάβοι*, *Σθλαβηνοί*, *Σθλαβησιάνοι*, *Σκλαβησιάνοι*, *Σθλαβίνοι*. Στην ελληνική γλώσσα το σύμπλεγμα *sl* δεν προφερόταν και έτσι παρενεβλήθη ανάμεσα στο *σ* και το *λ* το *κ* ή το *θ*· αποδόθηκε δηλαδή με τα συμπλέγματα *σκλ* - *στλ* - *σθλ*. Πολλοί ερευνητές ανάγουν την ονομασία *Slověne* στην ινδοευρωπαϊκή ρίζα **kleu-*, **klou-* **klu-* (= ακούειν), η οποία μετατράπηκε στους σλαβικούς τύπους **slov-* (= λέξη), **slav-* (= φήμη, δόξα). Σε αυτήν την περίπτωση η ερμηνεία του εθνωνυμίου *Slověne* εξαρτάται ανάλογα με τον τύπο (**slov-* ή **slav-*) προέλευσής του (= αυτοί που

Το σύνολο των σλαβικών δανείων στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα ανέρχεται, κατά τον Weithmann, σε περίπου 500 λέξεις (μόλις 274 κατά τον παλαιότερο όμως Meyer, η εργασία του οποίου για την ταξινόμηση των λεξιλογικών δανείων της νεοελληνικής είναι θεμελιακή²⁴⁸). Από αυτές όμως μόνο 60 είναι κοινές παντού, χρησιμοποιούνται δηλαδή στο σύνολο των περιοχών του ελλαδικού χώρου. Πρόκειται για λέξεις κυρίως αγροτικού, ποιμενικού και «φυσικού» χαρακτήρα (λ.χ. *σανός, σάνη, βάλτος, σβάρνα, πέστροφα, κοτέτσι, σέμπρος, γλίνα, καρβέλι*)²⁴⁹, οι οποίες λογικά διεισδυσαν στο ελληνικό λεξιλόγιο πριν από τα μέσα του 9^{ου} αι., σύμφωνα τουλάχιστον με τους γλωσσολογικούς κανόνες που επισημαίνει ο Weithmann²⁵⁰ (στα τέλη 8^{ου} - 11^{ου} αι. κατά τον Bornträger²⁵¹).

μιλούν ή οι ένδοξοι). Ο H. Schelesniker αναγάγει την ονομασία *Slověne* στην ενιαία Πρωτοσλαβική γλώσσα και την ετυμολογία της λέξης στη σλαβική λ. *slovo* → *slov* + *ien / ian* (= φημισμένος, πασίγνωστος). Σύμφωνα πάντως με τον Pritsak, η ετυμολογία της λ. *Slověne* ανάγεται στο πρωτοβουλγαρικό ρηματικό ουσιαστικό *sqlaw* (πληθ. *sqlawin*), το οποίο ετυμολογείται από το κοινό συννο-αλταϊκό ρηματικό θέμα *saqla* (= επιτηρώ, φυλάσσω, προστατεύω) και έχει δύο σημασίες (= φρουρά και εκπαιδευμένος σκλάβος). Οι Βυζαντινοί έλαβαν τη λ. *sqlawin* προσθέτοντας σε αυτήν την κατάληξη *-oi*. Παράλληλα επανεμύνησαν τον όρο με τη λέξη «Σκλάβος» (λατ. *esclavus*), η οποία εχρησιμοποιείτο στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Κατά τον Curta, επινόησαν ουσιαστικά την ονομασία *Σκλαβηνοί* κατά τον 6^ο αι. και τη χρησιμοποίησαν για να προσδιορίσουν λεκτικά την τότε πολύπλοκη συγκέντρωση διαφόρων και διαφορετικών εθνικών ομάδων στην άλλη πλευρά του συνόρου του Δούναβη. Βλ. C. Verlinden, «L'origine de "sclavus" = esclave», *Bulletin Du Cange. Archivum Latinitatis Medii Aevi* 17 (1937) 97-128; B. P. Lozinski, «The Name Slav», *Essays in Russian History. A Collection dedicated to George Vernadsky*, επιμ. A. D. Ferguson - A. Levin, Hamden, Conn. 1964, 19-30; G. Korth, «Zur Etymologie des Wortes "Sclavus" (Sklave)», *Gotta* 48 (1970) 145-153; T. Pekkanen, «L'origine degli Slavi e il loro nome nella letteratura grecolatina», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 11 (1971) 51-64; Άννα Αβραμιά, «Σημείωμα γιά τὸ ἐθνικὸ ὄνομα *Σλάβος* καὶ τὴ σημασιολογικὴ του ἐξέλιξη στὶς βυζαντινὲς πηγές», *Ἑλληνικά* 25 (1972) 409-414; H. Schelesniker, *Der Name der Slawen. Herkunft, Bildungsweise und Bedeutung*, Innsbruck 1973; Του ιδίου, *Der Name der Slaven. Herkunft, Bildungsweise und Bedeutung*, Innsbruck 1979; *Lexicon Antiquitatum Slavicarum*, Wroclaw - Warsaw 1975, τ. 5, 274 (λ. Slowiane); H. Köpstein, «Zum Bedeutungswandel von Σκλάβος/-Sclavus», *Byzantinische Forschungen* 7 (1979) 67-88; V. V. Sedov, *Proischozhenie i rannaja istorija slavian*, Moskva 1979; Golab 1982; Trubačev 1982; Του ιδίου 1987; O. Pritsak, «The Slavs and the Avars», *Gli slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, 15-21 Aprile* [Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 30.1], Spoleto 1983, 353-435, ειδικά 365 κ.ε., 397 κ.ε.; G. Weiss - A. Katsanakis, *Das Ethnikon "Sklabenoi", "Sklaboi" in der griechischen Quellen bis 1025* [Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Beiheft 5], Stuttgart 1988; Bohumila Zástěrová, «Ethnika in den Werken frühbyzantinischer Profanhistoriker», *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz. Methodische und quellenkritische Probleme*, επιμ. F. Winkelmann - W. Brandes [Berliner byzantinische Arbeiten 55], Berlin 1990, 180-189; J. Reisinger - G. Sowa, «Das Ethnikon "Sclavi" in den lateinischen Quellen bis zum Jahr 900», *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa* 6 (1990) 18-20; F. Curta, «Hiding behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47 (1992-1993) 321-334; Του ιδίου 2001, 118-119; Koder 2002; B. J. Darden, «Who were the Sclaveni and where did they come from?», *Byzantinische Forschungen* 28 (2004) 133-157.

248 Meyer 1894 (95 λεξιλογικά δάνεια στην Ήπειρο, 36 στη Θεσσαλία, 43 μόλις στη Μακεδονία, 31 στη Θράκη και άλλα τόσα σε Στερεά - Πελοπόννησο - νησιά). Πρβλ. σχετικά, Amakes 1963, 395.

249 Vasmer 1941, 28, 115, 275, 282. Πρβλ. Vryonis 1981, 426-427. Βλ. επίσης τα λήμματα στο Ανδριώτης 1951.

250 Weithmann 1978, 132-197. Βλ. και Vryonis 1981, 425-427.

251 E. W. Bornträger, «Die slavischen Lehnwörter im Neugriechischen. Forschungsstand - Probleme - Perspektiven», *Zeitschrift für Balkanologie* 25 (1989) 8-25 (22 λέξεις σλαβικής προέλευσης που χρησιμοποιούνται στη νεοελληνική).

Όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, αφορούν ωστόσο και στα περισσότερα τοπωνύμια σλαβικού ετύμου²⁵². Τα σλαβικά π.χ. τοπωνύμια της Πελοποννήσου υποδηλώνουν κάποιο γεωργικό (ονοματοθέτη) λαό· τα περισσότερα σχετίζονται με την περιγραφική ονοματοθεσία του χώρου, όπου εγκαταστάθηκαν οι επήλυδες και οι απογόνόι τους (π.χ. *Βελβίτσι* ή *Βελβίσκον*, *Τοπόριστα*, *Παλιομπουκουβίνα*²⁵³, *Ζυγοβίσι*, *Καμενιάνοι*, *Σοποτό*, *Αράχοβα*, *Μπάνιτζα*, *Τσέρια* και *Τσεροβά*, *Κριμίνιο*, *Δολοί*, *Ντόμπρα*, *Γαστίτζα*, *Τζίνα*, *Λεντίνιο*, *Λοσνά*, *Χελμός*, *Πιλαβίστα* και *Παλοβά*, *Πολυάννα*, *Σαϊδόνα* κλπ.)²⁵⁴. Στα σλαβογενή τοπωνύμια της Μακεδονίας κυριαρχούν προσφιλείς στη σημασιολογία («σημαντική») των Σλάβων γεωμορφολογικοί και γεωφυσικοί²⁵⁵, φυτικοί και ζωικοί²⁵⁶ προσδιορισμοί σύγκρισης, παραβολής και κυρίως αναγνώρισης ή ταύτισης στοιχείων του γνώριμου περιβάλλοντος του τόπου προέλευσης των επήλυδων με τα φυσικά χαρακτηριστικά του εκάστοτε νέου τόπου εγκατάστασης²⁵⁷. Αξίζει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι σε αρκετές περιπτώσεις εξέτασης φυτωνύμων τοπωνυμίων περιοχών του ελλαδικού χώρου, οι ονομασίες που προκύπτουν είναι

252 Βλ. Ζακυθνήος 1945, 86; Του ιδίου 1944, 538: *Νεζερός* = λίμνη, *Όστροβον* = νησί, *Ζάτουνα* = κόλπος, *Βοδενά* = πόλη με νερό, *Γόραινα* / *Γορίανη* / *Γορίτσα* = βουνό (πρβλ. το σύγχρονο τοπωνύμιο Αγόριανη Λακωνίας), *Ζαγορά* = πέρα από το βουνό, *Ποδογόρα* = τόπος σε πρόποδες όρους (πρβλ. ίσως το σημ. Ποδοχώρι Καβάλας), *Πρέβεζα* = πέραμα (η ετυμολογία της ονομασίας ωστόσο ίσως να μην είναι σλαβική), *Τσερνίτσα* = μαύρος τόπος, *Αράχοβα* = τόπος με καρδιές, *Βοστίνα* = μελισσότοπος, *Βοστίτσα* = τόπος οπωροφόρος, *Κλόκοβον* = λευκή άκανθα, *Σμόκοβον* = δρακοντότοπος, *Τοπόλοβα* = τόπος με λεύκες, *Χελμός* = ύψωμα. Επίσης: *Χλομουτζά* (εκ του σλαβ. *chlumu* = λόφος). Βλ. Δαπέργολας 2009-2010b, 99, σημ. 7. Επιπρόσθετα, βλ. Atakes 1963.

253 Vasmer 1941, 143-144 (*Μποκοβίνα* και *Μπουκουβίνα*).

254 Βλ. ανωτ., σημ. 186. Επίσης, βλ. Μουτζάλη 2000, 65. Στους *Καμενιάνους* Καλαβρύτων (εκ του σλαβ. *Kameneno* κατά τον Weigand 1928, από το βυζ. *Καμένος* κατά τον Γεωργακά 1938, 76) έχουμε τόπο πετρώδη (πρβλ. *Κάμενα* Ιερισσού εκ της σλαβ. λ. *kamy* = πέτρα, γεν. *kamene*). Άλλοτε περιγράφονται ή δηλώνονται βαλτότοποι ή άνυδροι τόποι (λ.χ. *Παλιομπουκουβίνα* Αγίας Τριάδας Ηλείας πλησίον του δάσους Κάπελης, *Βηρός* ανατολικής Χαλκιδικής), βοσκότοποι ή μέρη με πολλές ιτιές (λ.χ. *Βελβίσκον* ή *Βελβίτσι* Πατρών, σημ. Χάραδρος, στα βορειοανατολικά της μονής του Αγίου Νικολάου Μπάλα). Άλλοτε μέρη όπου έχει πραγματοποιηθεί εκχέρσωση μέσω διαφόρων τρόπων (λ.χ. *Αγορελίτσα* [εκ του ρ. *goreti* = καίω], *Τοπόριστα* [= μέρος εκχερσωμένο με τσεκούρι], *Ζυγοβίσι*: για ανάλογα στη Μακεδονία, βλ. κατωτ., σημ. 255) ή μέρη με άφθονα πηγαία ύδατα (λ.χ. *Σοποτό* Καλαβρύτων) ή με πάχνη (λ.χ. *Σλάνιτζα* εκ της λ. *slana* = πάχνη). Αναλυτικότερα, βλ. Vasmer 1941, 129; Malingoudis 1981a; Παναγιωτόπουλος 1987; Μπούτσικας 1992; Λαμπροπούλου 1994; Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, «Χάραδρος (τ. Βελβίτσι) Πατρών», *Αρχαιολογικόν δελτίον* 49 (1994) 259-260; Της ίδιας 2000, 66 κ.ε.; Θανασουλόπουλος 2007; Πίκουλας 2001; Κόμης 2005; Σταλίδης 2007, 49 κ.ε.; Δαπέργολας 2009-2010b, 99 κ.ε.

255 Οικωνύμια ή τοπωνύμια με αναφορά στη μορφολογία της περιοχής: *Βυσίνα*, *Γορίανη*, *Πολίτζιανη*, *Σθλίβνος*, *Χλομουτζά*, *Περγαρδίκεια* (ελλην. μεταγραφή του παλαιοσλαβικού *pergordiku* ή *perdordica* = διαχωρισμένος τόπος, σημ. Πυργαδίκια), *Γρεβενισκά* και ίσως *Πρεκλείστα*. Με αναφορά στην ποιοτική σύσταση του εδάφους: *Βούχαβος*, *Τεμενίκον*, *Χουδηνά*, *Κάμενα*, *Ρούδαβα* και ίσως *Μελίντζιανη*. Με αναφορά στην παρουσία ή έλλειψη νερού: *Βελά*, *Δρεβανά*, *Λούκοβα*, *Μοϊντζιανη*, *Σουσίτζα* - *Σουχορόακον* και *Suhodol*, *Νεζερός*, *Βηρός*, *Βοδενά*. Με αναφορά στη δημιουργία καλλιεργήσιμου εδάφους μέσω εκχέρσωσης: *Κόρτσιστα* Φλώρινας, *Κριτζιανά* Επανωμής, *Kricuna* (μετέπειτα Κίρτσοβο) Σερρών. Βλ. Μαλιγκούδης 1974, 394; Ζαφειρίου 2000, 61, σημ. 154; Δαπέργολας 2009-2010b, 99 κ.ε., 106, σημ. 68.

256 Π.χ. *Εζεβά* και *Μαραβίντζη*. Βλ. Ζαφειρίου 2000, 61, σημ. 154. Επίσης, *Λιβύζαζδα* ή *Λιβισδιάδα* και *Λιβυσδός* (εκ του σλαβοβουλγ. *lebezda* = τόπος με κύκνους) και *Κόζλα* (εκ του παλαιοσλαβ. *kozilŭ* = κριάρι) Χαλκιδικής, *Βραστά* (σημ. Βρασνά, εκ του σλαβ. *brestu* = φτελιά), *Χρούσεβα* (εκ του σλαβ. *krusa* = αχλάδι), *Ρεάχοβα* (εκ του σλαβ. *orechono* = τόπος με καρδιές), *Αμπλανοβίτσια* (εκ του παλαιοσλαβ. *abolnŭ* / *ablonŭ* = πλάτανος). Βλ. Vasmer 1941, 39, 96, 203, 211; Brunet 1985, 262; Δαπέργολας 2009-2010b, 99, σημ. 14, 102, 105, σημ. 66. Επιπρόσθετα, βλ. ανωτ., σημ. 254, 255

257 Ζαφειρίου 2000, 60-61.

σχεδόν όλες ελληνικής ετυμολογίας, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων²⁵⁸. Στην τελευταία κατηγορία καταγράφεται μικρός αριθμός τοπωνυμίων που παραπέμπουν στη χλωρίδα της βόρειας Βαλκανικής (λ.χ. *Γαβροβίγια, Δρατζέβιστα, Κοστανίτζα, Κρούσοβον, Λεασκοβίτσα* και ενδεχομένως *Ντζίριστα, Πέριντζα, Ποδόκοστα* και *Σθλίβνος*)²⁵⁹. Στα προσηγορικά δάνεια σπανίζουν οι περιπτώσεις επιθέτων που να δηλώνουν ψυχικές ανθρώπινες ιδιότητες. Παράλληλα, δεν έχει εντοπιστεί (εξ όσων τουλάχιστον γνωρίζουμε) κάποια λέξη σλαβικής προέλευσης δηλωτική αφηρημένων εννοιών²⁶⁰. Το τελευταίο στοιχείο μπορεί ίσως να χρησιμοποιηθεί ως *argumentum ex silentio*, ενδεικτικό του πολιτισμικού επιπέδου των νεοεισελθέντων στο βυζαντινό κόσμο σλαβικών ομάδων καθώς και του βαθμού της μετέπειτα επίδρασης που άσκησαν οι τελευταίες στη συγκεκριμένη, αρκετά προηγμένη για τα δεδομένα της εποχής, κοινωνία²⁶¹.

Αρκετοί ερευνητές επισήμαναν πολυάριθμες λέξεις που δεν αποδίδονται σε προγενέστερα, μεσαιωνικά ή νεότερα, σλαβικά τοπωνύμια και εγκαταστάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λέξη *λόγγος* (εκ του παλαιοσλ. *logŭ* = δάσος· πρβλ. τα μεταγενέστερα οικωνύμια, τοπωνύμια ή μικροτοπωνύμια *Λοζίκιν* ή *Λοσνίκιον* ή *Λοζενίκου* [a. 1286, από τον 19^ο αι. *Λουντζίκι*], στα ανατολικά της *Ρεντίνας*²⁶² [περιοχή Αρέθουσας]²⁶³, *Λοζίκη* [a. 982], πιθανότατα στα νότια της Ιερισσού²⁶⁴, *Λογγός* και *Οστρολόγγος*, επίσης στην ή κοντά στην ανατολική Χαλκιδική [a. 1300]²⁶⁵, *Βορίλα Λόγγος* [αρχές 13^{ου} αι.]²⁶⁶· ανάλογα παραδείγματα αποτελούν ωστόσο και οι λέξεις *βάλτος, λαγκάδα -ι* (πρβλ. το αβέβαιης ετυμολογίας οικωνύμιο *Λαγκαδάς*)²⁶⁷, *σανός, σάνη, κουνάβι, βαγνί* κ.ά. Οι συγκεκριμένες λέξεις υπήρξαν απλώς λεξιλογικά δάνεια που είχαν διεισδύσει στην ελληνική γλώσσα ήδη από τους 10^ο - 11^ο αι. και δόθηκαν τελικά και από Έλληνες κατοίκους (από τον 11^ο έως τον 20^ο αι.) σε διάφορες τοποθεσίες ή και ευρύτερες περιοχές (*Βάλτος, Βάλτα, Λαγκάδα, Λαγκαδιά*,

258 Βλ. Π. Βλαχάκος, «Φυτώνυμα τοπωνύμια του τέως Δήμου Φελλίας του Νομού Λακωνίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 5 (1995) 147-154.

259. Ζαφειρίου 2000, 61, σημ. 154.

260 Ηλιάδη 2003, 140.

261 Ζακυθινός 1945, 86, 140. Αναλυτικότερα, βλ. του ιδίου 1944. Για μια αναθεώρηση του εύρους της (άλλοτε θεωρούμενης ως καταλυτικής) συμβολής του σλαβικού στοιχείου στη διαμόρφωση των νέων τοπικών κοινωνικών συνθηκών μετά τον 6^ο αι. στον ελλαδικό χώρο, βλ. Curta 2011b, 68 κ.ε., 97 κ.ε., 276 κ.ε.

262 Η ονομασία *Ρεντίνα* προέρχεται από τη σλαβ. λ. *redu* = σειρά, αράδα. Βλ. Vasmer 1941, 96, 211; Pianka 1970, 137; Brunet 1985, 262, αρ. 47; Δαπέργολας 2008, 186, αρ. 29; Του ιδίου 2009-2010b, 105, σημ. 65.

263 Tafel 1839, 91.

264 Η προέλευσή του αποτελεί αντικείμενο διχογνωμίας: Σύμφωνα με τον Vasmer 1941, 206, εκ του παλαιοσλαβ. *loza* = κρασί. Κατά τον Brunet 1985, 262, από τη σλαβ. λ. *logŭ* = δάσος.

265 Δαπέργολας 2009-2010b, 105-106. Το όνομα *Οστρολόγγος* εκ του παλαιοσλαβικού *ostrŭ logŭ* (= δασώδης βουνοκορφή). Βλ. Brunet 1985, 263.

266 Η περιοχή βρισκόταν κοντά στην Πελαγονία / Μοναστήρι, όπου διεξήχθη η γνωστή μάχη της Πελαγονίας (1259) ανάμεσα στις αυτοκρατορικές δυνάμεις υπό τον *σεβαστοκράτορα* Ιωάννη Παλαιολόγο και τις συμμαχικές των Φράγκων της νοτίου Ελλάδας και του Μανφρέδου της νοτίου Ιταλίας - Σικελίας. Βλ. R. Mihajlovski, «The Battle of Pelagonia, 1259: A New Look at the March Routes and Topography», *Byzantinoslavica* 64 (2006) 275-284; J. Wilskman, «The Campaign and Battle of Pelagonia 1259», *Βυζαντινός Δόμος* 17-18 (2009-2010) 131-174, ειδικά 148, σημ. 78 (για το πρόβλημα της τοποθεσίας).

267 Κατά την Αναστασία Καρακασίδου, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη, 1870-1990* [ιδ. διατρ.], Αθήνα 2000, 41, η προέλευση του οικωνυμίου «Λαγκαδάς» είναι τουρκική (πρώην *Λατζάδα* = δάση). Βλ. ωστόσο τις παρατηρήσεις του Δαπέργολα 2009-2010, 90-91. Κατά τη γνώμη μας είναι προφανώς προγενέστερο και προέρχεται πιθανώς από τα πρωτοσλαβικά **lorka* ή **lqka* = κοιλάδα ή τη αλπικοϊταλική λ. *lanca* = έλος.

Λόγγος), υφιστάμενα μετάπλαση σύμφωνα με τους κανόνες της ίδιας γλώσσας²⁶⁸. Αξίζει να σημειωθεί λ.χ. εδώ ότι η ονομασία *Λογγός* / *Λόγγος* εχρησιμοποιείτο ήδη από τον 12^ο αι. υποδηλώνοντας τη χερσόνησο της Σιθωνίας, όπου δεν είχαν σημειωθεί σλαβικές εγκαταστάσεις και ουσιαστικά δεν μαρτυρούνται οικωνύμια και τοπωνύμια σλαβικής ετυμολογίας, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων²⁶⁹. Επιπρόσθετα σχετικά παραδείγματα αναφέρει και ο Βαγιακάκος (π.χ. *poljana* / *πολιάνα* = πεδιάδα [πρβλ. τη λ. *απο{υ}λιάνα* που χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα στη μακεδονική ύπαιθρο ή τα σύγχρονα οικωνύμια Πολυάννα και Πολιανή Μεσσηνίας], *gora* / *γκόρα* = όρος, *reka* / *ρέκα* = ποταμός, *ezero* / *εζερός* = λίμνη κλπ.)²⁷⁰.

Ο Μαλιγκούδης είχε πραγματοποιήσει ορισμένες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για το συγκεκριμένο ζήτημα, επισημαίνοντας σειρά λέξεων σλαβικής ετυμολογίας που χρησιμοποιούνται στα ελληνικά, άρα και σε τοπωνύμια, χωρίς ωστόσο να αποτελούν ενδείξεις επίδρασης της παλαιοσλαβικής. Πρόκειται για ποικίλους όρους, γεωγραφικούς (*βιρός*, *βάλτος*, *λόγγος*, *παγανιά*, *πολιάνα*, *σοποτός*), ειδικούς κτηνοτροφικούς (*στάνη*, *στάλος*, *οβορός*), ονομασίες πουλιών και δένδρων (*τοπόλι*, *τσέρος*, *γρανίτσα*, *βούζι*, *σανός*, *λίπα*) και ονομασίες ζώων (*γουστέρα*, *κουνάβι*). Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να συμπεριληφθούν τοπωνύμια που προήλθαν από δάνειους ιδιοματισμούς. Τα τοπωνύμια επίσης που σχηματίστηκαν από τη γενική ελληνικών επιθέτων εσφαλμένα αποδίδονται σε σλαβονική επίδραση (λ.χ. *του Ράδου*²⁷¹, *του Ράικου*, *του Βρανά*, *του Στάικου*). Ο Μαλιγκούδης απέρριψε επιπρόσθετα την απόδοση των «μικτών», δηλαδή ελληνο-σλαβικών, τοπωνυμίων στους Σλάβους επήλυδες από τον Vasmer· η απλή γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι τελευταίοι δεν επέτρεπε προφανώς τη σύνθεση ανάλογου τύπου λέξεων. Η ελληνική προέλευση αυτών των τοπωνυμίων, τουλάχιστον από μορφολογικής άποψης, καταδεικνύεται από την τάση να σχηματίζονται σύνθετες λέξεις πολύ πιο συχνά στα ελληνικά από ό,τι στα σλαβικά (λ.χ. *Παλιομπουκουβίνα*, *Ζυγοβίσι*, *Ποδογορά*, *Γαβρολίμνη*, *Λιποχώρι*, *Ποδοχώρι*.)²⁷². Όλα αυτά λοιπόν καθιστούν σαφές ότι η εργασία του Vasmer, αν και θεμελιακή, απέδιδε εσφαλμένα σημαντικό αριθμό τοπωνυμίων στους Σλάβους εγκατεστηθέντες και στην παλαιοσλαβική διάλεκτο²⁷³.

Ο Μαλιγκούδης εξέτασε τα σλαβικά προσηγορικά δάνεια της ελληνικής που από φωνητική μορφή έχουν τρόπον τινά «απολιθωθεί» στα ελληνικά· αυτό σημαίνει ότι μας παρέχουν το στοιχείο του χρονικού *terminus ante quem*, ώστε να προσδιορίσουμε, εάν εισήλθαν στην ελληνική πριν από τα μέσα του 9^{ου} αι. (όπως επισημάνθηκε ήδη, πριν από τη μετάθεση των υγρών συμφώνων: π.χ. *καρβέλι*, *σβάρνα* κλπ.)²⁷⁴. Ο ίδιος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα συγκεκριμένα προσηγορικά δάνεια δεν παρέχουν κριτήρια για ταύτιση των Σλάβων της Ελλάδας με τους Σλάβους της Βουλγαρίας: αφενός μεν τα δάνεια αυτά απαντούν στο λεξιλόγιο του συνόλου των γλωσσικών κλάδων, αφετέρου δε υπάρχουν λέξεις που δεν απαντούν στο βουλγαρικό λεξιλόγιο, αλλά εμφανίζονται στα αντίστοιχα των ανατολικών και δυτικών σλαβικών γλωσσών (Ρωσική, Ουκρανική, Λευκορωσική και Τσεχική, Πολωνική αντίστοιχα). Συνεπώς, τα σλαβικά δάνεια στη μεσαιωνική ελληνική όχι μόνο δεν ενισχύουν τη

268 Malingoudis 1983, 103; Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1993, 69; Δαπέργολας 2009-2010, 90-91. Πρβλ. επίσης Brunet 1985, 238, σημ. 10.

269 Γι' αυτά, βλ. ανωτ. Για τη σημείωση, πρβλ. Δαπέργολας 2009-2010, 107-108, σημ. 73. Αναλυτικά για την περιοχή, βλ. Παπάγγελος 2000.

270 Vayacacos 1975, 185.

271 Prinzing 2008, 753 κ.ε.

272 Malingoudis 1983, 103 κ.ε.

273 Για διορθώσεις, βλ. ανωτ., σημ. 96-97 (οι μελέτες των Γεωργακά και Μαλιγκούδη). Επίσης, βλ. Χατζής 1952; Weithmann 1978; Μπούτσικας 1992.

274 Malingoudis 1981a, 147-148.

σύνδεση των Σλάβων επήλδων στον ελλαδικό χώρο με τους Βουλγάρους, αλλά αντιθέτως παρέχουν ενδεικτικά στοιχεία που μας οδηγούν τελικά στο εντελώς αντίθετο συμπέρασμα²⁷⁵.

Ολοκληρώνοντας για το συγκεκριμένο ζήτημα θα πρέπει να επισημάνουμε και πάλι ότι πολλές σλαβικές λέξεις μεταδόθηκαν επίσης στη νέα ελληνική εμμέσως, μέσω δηλαδή τρίτων, όπως λ.χ. οι Αλβανοί και οι λατινόφωνοι Βλάχοι²⁷⁶. Το χρονικό λοιπόν σημείο κατά το οποίο κάθε δάνεια λέξη εισήλθε στο ελληνικό λεξιλόγιο και άρχισε να χρησιμοποιείται στον καθημερινό λόγο θα πρέπει να καθορίζεται είτε μέσω των ελαχίστων γραπτών μνημείων που έχουν διασωθεί, είτε με τη φωνητική μελέτη των λέξεων και την επικουρία του επιστημονικού κλάδου της συγκριτικής γλωσσολογίας. Η τελευταία εξετάζει τη μορφολογία, τη γραμματική και το λεξιλόγιο των παλαιών *Νοτιοσλαβικών* διαλέκτων διευρύνοντας έτσι την αντίληψή μας για τις ποικίλες «διαδρομές» των μεσαιωνικών σλαβικών εγκαταστάσεων στη Χερσόνησο του Αίμου²⁷⁷.

Βιβλιογραφία / Bibliography

- Actes de Chilandar* (1998): *Actes de Chilandar. I. Des origines à 1319*, έκδ. Mirjana Živojinović - Vassiliki Kravari - C. Giros [Archives de l'Athos 20], Paris
- Actes de Lavra I* (1970): *Actes de Lavra. I. Des origines à 1204*, έκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos, Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos 5], Paris
- Actes de Lavra I* (1977): *Actes de Lavra. II. De 1204 à 1328*, έκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos, Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos 8], Paris
- Actes de S. Pantéléèmon* (1982): *Actes de Saint Pantéléèmon*, έκδ. P. Lemerle - G. Dagron - Sima Ćircović [Archives de l'Athos 12], Paris
- Actes de Xénophon* (1986): *Actes de Xénophon*, έκδ. Denise Papachryssanthou [Archives d'Athos 15], Paris

275 Μαλιγκούδης 1988, 85 κ.ε. Ο ίδιος επισημαίνει και τη σκωπτική (ιαμβική) έκφραση «*γαρασδοειδής ὄψις ἐσθλαβομένη*» που είχε αφιερώσει αυλικός ποιητής στον συμπέθερο του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού, Νικήτα από την Πελοπόννησο, για να υπογραμμίσει τη σλαβική του καταγωγή. Βλ. *Φιλοπόνημα Κωνσταντίνου βασιλέως υἱοῦ Λέοντος περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ῥωμαίων*, έκδ. A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito de thematibus* [Studi e testi 160], Città del Vaticano 1952, 91 (κείμενο), 173-174 (σχόλια). Το έτυμο του γαρασδοειδής, εξαιρουμένης φυσικά της κατάληξης της λέξης, είναι -κατά τον Pertusi αλλά και σύμφωνα με παλαιότερους γλωσσολόγους (βλ. π.χ. Koritar 1839, 63; P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen 1896, 235 κ.ε.)- το επίθετο *gorazdŭ* (= έξυπνος, πονηρός). Η τελευταία λέξη απαντά μόνο στις γλώσσες που αναφέρονται ανωτέρω στο κυρίως κείμενο και είναι άγνωστη στο σύνολο του νοτιοσλαβικού γλωσσικού κλάδου. Βλ. Trubačev 1980, 32 (λ. gorazdŭ). Ο Φ. Κουκουλές, «Ερμηνευτικά Α΄. Γαρασδοειδής ὄψη», *Orientalia Christiana Periodica* 21 (1955) 160-163, υποστήριξε αντιθέτως ότι η λέξη προέρχεται από την ελληνική λ. *γάδαρος* και, κατά τη μετάθεση, *γάραδος*. Ο ίδιος ερμήνευσε τη σημασία της ως «αντός που έχει ὄψη γαϊδάρου» (πρβλ. «γαϊδουρομούρης», «γαϊδουροπρόσωπος» κλπ.). Η δε λ. *ἐσθλαβομένη* υπονοεί, πάντοτε κατά τον Κουκουλέ, τον δύσμορφο, επειδή οι Βυζαντινοί χαρακτηρίζαν με ανάλογο τρόπο τους αλλοεθνείς (πρβλ. «Χαζαροπρόσωπος», «Ταταρομούτσουνος» κλπ.). Η Χριστοφιλοπούλου 1998, 368, θεωρεί ως πειστικότερη τη συγκεκριμένη εκδοχή, επειδή είναι απλούστερη ως εξήγηση και σύμφωνη με τους φωνητικούς και μορφολογικούς κανόνες της ελληνικής γλώσσας. Για το ζήτημα βλ. και A. Maricq, «Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie et sur l'emploi de "slave" comme appellatif», *Byzantion* 22 (1952) 337-340 (με τις παλαιότερες απόπειρες ερμηνείας του ὀρου γαρασδοειδής).

276 Malingoudis 1983, 105; Σπανός 2000, τ. Α΄, 127; Δαπέργολας 2008, 146-147. Πρβλ. Ἀμαντος 1920, 21 κ.ε.; Weithmann 1978, 132 κ.ε.

277 Κ. Ι. Ἀμαντος, «Σλάβοι καὶ σλαβόφωνοι εἰς τὰς ἐλληνικὰς χώρας», *Πρακτικὰ ἐλληνικῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐταιρείας* (1926) 6; Του ἰδίου 1920, 23; Βρυώνης 1995, 32.

Actes d'Iviron I (1985): *Actes d'Iviron. I. Des origines au milieu du XIe siècle*, έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - Denise Papachryssanthou, Hélène Mètrèvèli [Archives de l'Athos 14], Paris

Actes d'Iviron II (1990): *Actes d'Iviron. II. Du milieu du XIe siècle à 1204*, έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - Denise Papachryssanthou, Vassiliki Kravari - Hélène Mètrèvèli [Archives de l'Athos 16], Paris

Actes d'Iviron III (1994): *Actes d'Iviron. III. De 1204 à 1328*, έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - Denise Papachryssanthou, Vassiliki Kravari - Hélène Mètrèvèli [Archives de l'Athos 18], Paris

Actes du Prôtaton (1975): *Actes du Prôtaton*, έκδ. Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos 7], Paris

Amantos, K. I. (1903): *Die Suffixe der Neugriechischen Ortsnamen. Beitrag zur neugriechischen Ortsnamenforschung* [διδ. διατρ.], München

Άμαντος, Κ. Ι. (1920): *Μακεδονικά. Συμβολή εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν καὶ ἐθνολογίαν τῆς Μακεδονίας*, Ἀθῆναι

Άμαντος, Κ. Ι. (1921): «Τσακωνία - Slavonia», *Αφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν. Διατριβαὶ φίλων καὶ μαθητῶν, ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐπετείῳ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καθηγεσίας αὐτοῦ*, ἐν Ἀθήναις, 130-134

Άμαντος, Κ. Ι. (1929): «Βολερόν», *Ἑλληνικά* 2, 124-126

Άμαντος, Κ. Ι. (1939-1943): «Οἱ Σλάβοι εἰς τὴν Ἑλλάδα», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 17, 210-221

Ανδριώτης, Ν. Π. (1951): *Ἑτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς*, Ἀθῆναι

Άννα Κομνηνὴ (2001): *Άννης τῆς Κομνηνῆς Ἀλεξιάς*, έκδ. D. R. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias. Pars prior: Prolegomena et textus* [CFHB 40/1], Berlin

Αραβαντινός, Π. (1858): *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, ἐν Ἀθήναις

Arnakes, G. (1963): «Byzantium and Greece. A propos of Romilly Jenkins, "Byzantium and Byzantinism"», *Balkan Studies* 4, 379-400

Ασδραχά, Αικατερίνη - Ασδραχάς, Σ. (1992): «Παρατηρήσεις για τα όρια και τους οικισμούς της Βαγενετίας», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, επιμ. Ε. Χρυσός, Άρτα, 239-247

Baratte, F. (1984): «Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube», *Illyricum protobyzantin* 1984, 163-180

Birnbaum, H. (1973): «The Original Homeland of the Slavs and the Problem of Early Slavic Linguistic Contacts», *The Journal of Indo-European Studies* 1, 407-421

Birnbaum, H. (1982): «The Slavonic Language Community as a Genetic and Typological Class», *Die Welt der Slaven* 27, 5-43

Birnbaum, H. (1986): «Weitere Überlegungen zur Frage nach der Urheimat der Slaven», *Zeitschrift für slavische Philologie* 46, 19-45

Brunet, F. (1985): «Sur l'hellénisation des toponymes slaves en Macédoine byzantine», *Travaux et mémoires* 9, 235-265

Byzantium and World of Slavs (2015): *International Scientific Conference Cyril and Methodius: Byzantium and the World of Slavs, 28-30 November 2013*, επιμ. Angeliki Delikari, Thessaloniki

Χατζής, Α. Χ. (1952): «Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι», *Ἀθηνᾶ* 56, 69-84

Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη (1983): «Βυζαντινὴ Μακεδονία. Σχεδιάγραμμα για τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Στ' μέχρι τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνα», *Βυζαντινά* 12, 9-63

Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη (1998): *Βυζαντινὴ ἱστορία. Β' 1* 610-867, Θεσσαλονίκη

Chrysos, E. (2007): «Settlements of Slavs and Byzantine Sovereignty in the Balkans», *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, επιμ. K. Belke - E. Kislinger - A. Külzer, Wien - Köln - Weimar, 123-135

Curta, F. (2001): *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge

Curta, F. (2004): «The Slavic “lingua franca” (Linguistic Notes of an Archaeologist turned Historian)», *East Central Europe / L'Europe du Centre-Est* 31.1, 125-148 (= *Text, Context, History and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, επιμ. V. Spinei [Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque antiquitatis et medii aevi 6], București - Brăila 2009, αρ. 12, 367-390)

Curta, F. (2011a): «Still waiting for the Barbarians? The Making of the Slavs in “Dark-Age” Greece», *Neglected Barbarians*, επιμ. F. Curta [Studies in the Early Middle Ages 32], Turnhout, 403-478

Curta, F. (2011b): *The Edinburgh History of the Greeks, c. 500 to 1050. The Early Middle Ages*, Edinburgh

DAI (1967): *Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν τὸν θεοσεφεῖ καὶ πορφυρογέννητον βασιλέα*, ἐκδ. G. Moravcsik, ἀγγλ. μτφρ. R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio* [Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University - CFHB 1], Washington DC

Δαπέργολας, Ν. (2008): *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία από τον 7^ο έως και τον 9^ο αιώνα* [ιδ. διατρ.], Θεσσαλονίκη

Δαπέργολας, Ν. (2009): «Τοπωνυμικά και ανθρωπωνυμικά τεκμήρια σλαβικών εγκαταστάσεων στην περιοχή του Παγγαίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντιακά* 28, 239-260

Δαπέργολας, Ν. (2009-2010): «Παρατηρήσεις πάνω στο ζήτημα του εξελληνισμού των σλαβικών τοπωνυμίων της Μακεδονίας κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινός Λόγος* 17-18, 89-96

Δαπέργολας, Ν. (2009-2010b): «Σλαβικές εγκαταστάσεις στην ανατολική Χαλκιδική κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινός Λόγος* 17-18, 97-109

Darrouzès, J. (1981): *Notitiae episcopatuuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris

Delikari, Angeliki (1997): *Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza. Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischofe* [SS Cyril und Methodius Center for Cultural Studies], Thessaloniki

Δεληκάρη, Αγγελική (2010): «Ζητήματα ιστορικής γεωγραφίας των Βαλκανίων. Ι. Η επισκοπή Αχριδού και η μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών», *Ελληνικά* 60, 151-191

Δεληκάρη, Αγγελική (2013): «Σλαβικές επιδράσεις στον καζά της Χρούπιστας. Η περίπτωση των τοπωνυμίων», *Οψεις του Άργους Ορεστικού (Χρούπιστας) κατά την Τουρκοκρατία (1400-1912)*, επιμ. Ι. Σ. Κολιόπουλος [Μορφωτικός σύλλογος «Η Ορεστίς» Άργους Ορεστικού - Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας], Θεσσαλονίκη, 166-229

Δεληκάρη, Αγγελική (2016): «Το σλαβικό υπόβαθρο της περιοχής της Φλώρινας. Η περίπτωση των τοπωνυμίων», *Από καρδιάς. Μνήμη Δημητρίου Πάντου*, επιμ. Π. Σοφούλης - Μαρία Λίτινα - Χ. Καρανάσιος [Ελληνική επιτροπή σπουδών νοτιοανατολικής Ευρώπης], Αθήνα, 123-150

Δεληκάρη, Αγγελική (2016b): «Σλαβικά κατάλοιπα στην περιοχή Γρεβενών», *Η Δυτική Μακεδονία στους νεότερους χρόνους. Πρακτικά Α΄ συνεδρίου ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014*, επιμ. Χ. Καρανάσιος - Κ. Ντίνας - Δ. Μυλωνάς [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών μελετών. Επιστημονικές εκδόσεις 1], Γρεβενά, 85-103

Dobrev, I. (1967): *Zaselvane na bŭlgarskite slavjani na balkanskija polyostrov*, Sofija
Dobrev, I. (1987): «Slavjanskata toponimija v Pelopones kato izvor za istorijata na bŭlgarskija ezik», *Suposlavitelno Ezikoznanie Spisanie na Sifjakija universitet "Kliment Ochridski"* 12.3, 45-56

EYΨYXIA (1998): *EYΨYXIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler. Tome I-II* [Byzantina Sorbonensia 16], Paris

Fallmerayer, J.-P. (1830): *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Ein historischer Versuch. I. Untergang der peloponnesischen Hellenen und Wiederbevölkerung des leeren Bodens durch slavische Volksstämme*, Stuttgart - Tübingen

Fallmerayer, J.-P. (1835): *Welcéen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika*, München

Fallmerayer, J.-P. (1839): *Hesychii glossographi discipulus et ἐπιγλωσσιστής russus in ipsa Constantinopoli, sec. XII-XIII*, Vindobonae

Fallmerayer, J.-P. (1857): *Kleinere Schriften. Sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts. Erster Theil*, επιμ. F. Miklosich, Wien

Gaster, M. (1886): *Ilchester Lectures on Greco-Slavonic Literature and Its Relation to the Folklore of Europe during the Middle Ages*, London (ανατ. 2007)

Γεννηματάς, Π. (1984): *Η τοπωνυμολογία και οι εφαρμογές της* [Τεχνικό επιμελητήριο Ελλάδας], Αθήνα

Γεωργακάς, Δ. Ι. (1938): «Συμβολή εις τὴν τοπωνυμικὴν ἔρευναν», *Ἀθηνᾶ* 48, 15-76

Georgakas, D. I. (1941): «Beiträge zur Deutung als slavische erklärter Ortsnamen», *Byzantinische Zeitschrift* 41, 351-381

Georgakas, D. I. (1942-1949): «Beiträge zur Deutung als slavische erklärter Ortsnamen. Griechische Ortsnamen», *Byzantinische Zeitschrift* 42, 76-90, 384-420

Georgakas, D. I. (1950a): «The Mediaeval Names Melingi and Ezeritae of Slavic Groups in the Peloponnesus», *Byzantinische Zeitschrift* 43, 301-333

Georgakas, D. I. (1950b): «Italian Place-Names in Greece and Place-Names from Italian Landwords», *Beiträge zur Namenforschung* 2, 149-170

Γεωργακάς, Δ. Ι. (1956a): «Σλαβικὴ ἐπίδρασις στὸ τοπωνυμικὸ τῆς Ἡπείρου», *Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἥπειρον. Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη (1892-1951)*, επιμ. Α. Ι. Βρανούσης, Ἀθῆναι, 149-161

Γεωργακάς, Δ. Ι. (1956b): «Μερικοὶ σλαβικοὶ ὄροι καὶ τοπωνύμια στὴν Πελοπόννησο: Κλιανός, Κλενιά, Ἐγκλιανός, Ἐγκλένιβα (Κλιάνοβα, Κλενός, Κλινίτσα, Ἀκλινός κτλ.)», *Πελοποννησιακά* 1, 35-52

Γεωργακάς, Δ. Ι. (1978): «Ἐπανεξέτασις ἀμφιλεγόμενου ἑλληνοσλαβικοῦ προβλήματος: Τὰ ἐπιθήματα -ίτιν -ίτσα κλπ. καὶ ἡ προέλευσίς των μὲ ἀντιπαράβολὴν πρὸς ἀντίστοιχα σλαβικὰ ἐπιθήματα», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 353-394

Georgakas, D. I. (1982): *A Graeco-Slavic Controversial Problem reexamined the -ις Suffixes in Byzantine Medieval and Modern Greek: their Origin and Ethnological Implications*, Athens

Georgakas, D. J. - McDonald, W. A. (1967): *Place Names of Southwest Peloponnesus*, Minneapolis

Γιαννόπουλος, Π. (2009-2010): «Βυζάντιο και Σλάβοι: από την αντιπαράθεση στη συμβίωση», *Βυζαντινός Λόγος* 17/18, 15-32

Golab, Z. (1982): «About the Connection between Kinship Terms and Some Ethnica in Slavic. The Case of Sirbi and Slovene», *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 25/26, 165-171

Golab, Z. (1983): «The Ethnogenesis of the Slavs in the Light of Linguistics», *American Contributions to the 9th International Congress of Slavists. Vol. I. Linguistics*, επιμ. M. S. Flier, Columbus, 131-146

Golab, Z. (1992): *The Origins of the Slavs. A Linguist's View*, Columbus Ohio

Γρηγοράς (1829): *Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι ΑΖ΄*, έκδ. L. Schopen, *Nicephori Gregorae byzantina historia. Volumen I.* [CSHB], Bonnae

Ηλιάδη, Αμαλία Κ. (2003): *Τα «Θαύματα» του Αγίου Δημητρίου ως ιστορικές πηγές. Επιδρομές και σλαβικές αποικίσεις εντεύθεν του Δουνάβεως*, Τρίκαλα

Illyricum protobyzantin (1984): *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)* [Collection de l'Ecole française de Rome 77], Roma

Inalcik, H. (1954): *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* [Türk Tarik Kurumu Yayinlaridan XVI 1], Ankara

Καλοπίση-Βέρτη, Σοφία (2008-2009): «Επιγραφικές μαρτυρίες από τη βυζαντινή Μάνη», *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη βυζαντινή Μάνη. Καραβοστάσι Οιτύλου, 21-22 Ιουνίου 2008. Πρακτικά*, επιμ. Ευαγγελία Π. Ελευθερίου [Υπουργείο πολιτισμού και τουρισμού - 5^η Εφορεία βυζαντινών αρχαιοτήτων - Δήμος Οιτύλου], Σπάρτη, 89-97

Καμινιάτης (1983): *Ιωάννου κληρικοῦ καὶ κουβουκλειοῦ τοῦ Καμινιάτου εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, έκδ. G. Böhlig, *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae* [CFHB 4], Berlin

Karayannopoulos, J. (1995): «Zur Frage der Slavenansiedlung im griechischen Raum», *Byzanz und sein Nachbarn*, επιμ. A. Hohlweg [Südosteuropa Jahrbuch 26], München

Κεδρηνός (1830): *Γεωργίου Κεδρηνοῦ σύνοψις ἱστοριῶν*, έκδ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus compendium historiarum. Ioannis Scylitzae ope* [CSHB], Bonnae

Koder, J. (1978): «Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland», *Byzantinische Zeitschrift* 71, 315-371

Koder, J. (1982): «Προβλήματα της σλαβικής εποίκησης και τοπωνυμίας στη μεσαιωνική Ήπειρο», *Ηπειρωτικά χρονικά* 24, 9-35

Koder, J. (2002): «Anmerkungen zum Slawen-Namen in byzantinischen Quellen», *Travaux et mémoires* 14 (*Mélanges Gilbert Dagron*), 333-346

Koder, J. (2005): *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη

Koder, J. - Hild, F. (1976): *Hellas und Thessalien* [Tabula Imperii Byzantini 1], Wien

Κόμης, Κ. (2005): *Πληθυσμός και οικισμοί τῆς Μάνης (15^{ος} - 19^{ος} αιώνας)* [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Πανεπιστημιακή επετηρίδα Φιλοσοφικής σχολής. Δωδώνη. Παραρτ. 57], Ιωάννινα

Kopitar, B. (1830): Βιβλιοκρισία στο Fallmerayer 1830, *Jahrbücher der Literatur* 51, 111-120

Kopitar, B. (1839): *Hesychii glossographi discipulus*, Vindobonae

Kopitar, B. (1857): *Kleinere Schriften. Sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts. Erster Theil*, Wien

Κορδώσης (1981): «Η σλαβική εποίκηση στην Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια», *Δωδώνη* 10, 381-448

Kravari, Vassiliki (1989): *Villes et villages de Macédoine occidentale* [Réalités byzantines], Paris

Kravari, Vassiliki (1998): «L'hellénisation des Slaves de Macédoine orientale, au témoignage des anthroponymes», *ΕΥΨΥΧΙΑ* 1998, τ. I, 387-397

- Kyriakides, S. P. (1955): *The Northern Ethnological Boundaries of Hellenism* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 5], Thessaloniki
- Λαμπροπούλου, Άννα (1994): «Το Αχαϊκόν Ρήγιον (Βελβίσκον). Παρατηρήσεις σε τέσσερα μεσαιωνικά σχόλια στον Στράβωνα», *Σύμμεικτα* 9 (Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού), 297-330
- Lefort, J. (1982): *Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. I. La Chalcidique occidentale* [Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies 1], Paris
- Lefort, J. (1985): «Radolibos: population et paysage», *Travaux et mémoires* 9, 195-234
- Lefort, J. (1992): «Toponymie et anthroponymie: le contact entre Grecs et Slaves en Macédoine», *Castrum* 4. *Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, επιμ. J.-M. Poisson, Rome - Madrid, 161-171
- Lemerle, P. (1979): *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le texte* [Centre National de la Recherche Scientifique], Paris
- Lemerle, P. (1981): *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. II. Le commentaire* [Centre National de la Recherche Scientifique], Paris
- Leveniotis, G. A. (2011): «Byzantine Dominion in the Balkans during the 7th - 8th C. and its Modern Cartographic Representation», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22-27 August 2011. Volume III. Abstracts of Free Communications*, επιμ. A. Nikolov - Elena Kostova - V. Angelov, Sofia, 295-296
- Λεβενιώτης, Γ. Α. (2012-2013): «Η μεσαιωνική Μακεδονία και τα σλαβικά φύλα στην ιστοριογραφία της FYROM. Προβλήματα και αντιφάσεις της σύγχρονης έρευνας», *Βυζαντικά* 30, 81-131
- Λεβενιώτης, Γ. Α. (2013): «Η χρονολόγηση των σλαβικών εγκαταστάσεων στη Χερσόνησο του Αίμου και η βυζαντινή κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή κατά τον 7^ο αι.», *Crkvene studije / Church Studies. Annual Journal of the Centre of Church Studies* 10, 259-273
- Λεβενιώτης, Γ. Α. (2015): «Η πολιτική, νομική και κοινωνικο-οικονομική θέση των Σλάβων στα βαλκανικά εδάφη του Βυζαντίου σύμφωνα με την ορολογία των πηγών (7^{ος} - 10^{ος} αι.)» / «The Political, Legal and Socio-economic Status of the Slavs in the Balkan Territories of Byzantium according to the Terminology of the Sources (7th - 10th c. AD.)», *Byzantium and World of Slavs* 2015, 601-622
- Λεβενιώτης, Γ. Α. (2017): «Οι μεσαιωνικές σλαβικές εγκαταστάσεις στα ανατολικά της Θεσσαλονίκης (προβλήματα και ερμηνείες)» / «Medieval Slavic Settlements in the East of Thessaloniki (Problems and Interpretations)», *Γ' επιστημονικό συνέδριο «Βυζαντινή Μακεδονία». Θεολογία - Ιστορία - Φιλολογία - Δίκαιο - Αρχαιολογία - Τέχνη*, επιμ. Διαλεχτή Καψάλα [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση).
- Λιάκος, Σ. Ν. (1971): *Τι πράγματι ἦσαν οἱ Σκλαβῆνοι (Asseclae) ἔποικοι τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης (Δρογουβίται - Ρυγῆνοι - Σαγουνδάτοι)* [Μικροευρωπαϊκές {ἤτοι βαλκανικές} μελέτες 4], Θεσσαλονίκη
- Μαλιγκούδης, Φ. (1974): «Μιὰ σλαβική ἐπιγραφή τῆς Μακεδονίας καὶ τὰ διδάγματά της», *Μακεδονικά* 14, 392-395
- Malingoudis, F. (1979): «Slavische Pflanzenbenennungen im Neugriechischen», *Balkansko Ezikoznanie* 22.3, 47-49
- Malingoudis, F. (1981a): *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands. I. Slavische Flussnamen aus der messenischen Mani*, Mainz
- Malingoudis, F. (1981b): «“Die Bulgaren im byzantinischen Reich” - Kritische Bemerkungen», *Balkan Studies* 22.2, 247-267

Malingoudis, F. (1983): «Toponymy and History. Observations concerning the Slavonic Toponymy of the Peloponnese», *Cyrillomethodianum. Recherches sur l'histoire des relations helléno-slaves* 7, 99-111

Malingoudis, F. (1985a): «Zur frühslavisches Sozialgeschichte im Spiegel der Toponymie», *Études Balkaniques* 21.1, 87-91

Malingoudis, F. (1985b): «Za materialnata kultura na rannoslavjanskite plemena v Gurcija», *Istoričeski pregled* 41.9/10, 64-71

Malingoudis, F. (1987a): «Slaviano-grečeskij simbioz v Vizantii v svete toponimii», *Vizantiiskii Vremennik* 48, 44-52

Malingoudis, F. (1987b): «Frühe slawische Elemente im Namensgut Griechenlands», *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, επιμ. B. Hänsel [Südosteuropa Jahrbuch 17], München - Berlin, 53-68

Μαλιγκούδης, Φ. (1988): *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα. Οικονομική οργάνωση - πολιτειακή δομή - εθνολογική προέλευση - παράγοντες εξελληνισμού* [Βιβλιοθήκη σλαβικών μελετών 1], Θεσσαλονίκη

Μαλιγκούδης, Φ. (1991): *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων. Εισαγωγικά δοκίμια*, Θεσσαλονίκη

Μαλιγκούδης, Φ. (2008): «Τα τοπωνύμια ως πηγή της πρώιμης κοινωνικής ιστορίας των σλαβικών φύλων», ιστοσ. www.phmalingoudis.blogspot.gr

Μαλιγκούδης, Φ. (2013): *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα. Δεύτερη επανυμμένη έκδοση*, Θεσσαλονίκη (α' έκδ. 1988)

Meyer, G. (1894): *Neugriechische Studien. II. Die slavischen, albanischen und rumänische Lehnworte im Neugriechischen* [Sitzungsberichte der Kaiserurkunden Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse 130], Wien

Mihăescu, H. (1985): «L'analyse des mots d'origine étrangère, moyen de délimiter les courants de civilisation dans l'Empire byzantin», *Βυζαντινά* 13.1 (Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο), 693-707

Miklosich, F. - Müller, J. (1860-1890): *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Wien

Μίντσης, Γ. Ι. (1995): «Ξενικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Μακεδονία (Το πρόβλημα των σλαβικών εποικισμών στη διεθνή βιβλιογραφία)», *Βυζαντινά* 15, 155-176

Μίντσης, Γ. Ι. (1997): *Εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας (αρχαιότητα, μεσαίωνα, νέοι χρόνοι)*, Αθήνα 1997

Μουνδρέας, Η. (1975-1978): «Τοπωνυμικά της Μεσσηνίας (στην εποχή της Φραγκοκρατίας)», *Πρακτικά τοῦ Α' διεθνoῦς συνεδρίου πελοποννησιακῶν σπουδῶν, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975. Τόμος δεύτερος. Αρχαιότης καὶ Βυζάντιον* [Πελοποννησιακά. Παράρτημα 6], ἐν Ἀθήναις, 181-200

Μουτζάλη, Αφέντρα Γ. (2000): «Σλάβοι στη βυζαντινή Πελοπόννησο», *Αρχαιολογία και τέχνες* 74, 64-72

Μπούτσικας, Α. Δ. (1992): *Σλάβοι και τοπωνύμια στην Ηλεία. Απάντηση στο σλαβολόγο Max Vasmer*, Αθήνα

Niederle, L. (1923): *Manuel de l'antiquité slaves. Tome I: L'histoire*, Paris

Νικολούδης, Ν. (2005): *Μεσαιωνική Μακεδονία, Θράκη και Μικρά Ασία. Προσεγγίσεις και αντιπαραθέσεις Βυζαντινών, Σλάβων και Τούρκων*, Θεσσαλονίκη

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία (1993): *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση* [Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν. Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας 8], Αθήνα (= *Βυζάντιο και Σλάβοι - Ελλάδα και Βαλκάνια* [6^{ος} - 20^{ος} αι.], Θεσσαλονίκη 2001, αρ. 4, 61-104)

ODB (1991): *The Oxford Dictionary of Byzantium. Volume 1-3*, επιμ. A. Kazhdan, Oxford - New York

Oikonomidès, N. (1998): «L'archonte slave de l'Hellade au VIIIe siècle», *Vizantiiskii Vremennik* 55 (80), 111-118

Οικονόμου, Κ. Ε. (1991): *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου* [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. ΕΕΦΣ. Δωδώνη, παράρτημα 45], Ιωάννινα

Οικονόμου, Κ. Ε. (2002): *Τα οικωνύμια του νομού Ιωαννίνων. Γλωσσολογική εξέταση* [Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων], Ιωάννινα

Παναγιωτόπουλος, Α. (2004): «Μεσαιωνικής Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά και Κοντοβουνίων οικιστικά», *Ιστοριογεωγραφικά* 10, 9-105

Παναγιωτόπουλος, Β. (1987): *Πληθυσμός και οικισμοί τής Πελοποννήσου, 13^{ος} - 18^{ος} αιώνας*, μτφρ. Χριστίνα Αγγριαντώνη [Μελέτες νεοελληνικής ιστορίας. Ιστορικό αρχείο. Εμπορική τράπεζα της Ελλάδας], Αθήνα (α' έκδ. Paris 1982)

Παπαδημητρίου, Π. Γ. (2004): «Θεσμικές σχέσεις και στάδια της ενσωμάτωσης των σλαβικών πληθυσμών στη Βυζαντινή αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα», *Βυζαντινά* 24, 167-218

Παπαδημητρίου, Π. Γ. (2008): *Από τις κλεισούρες στα Δερβένια. Η σύζευξη της σλαβοφωνίας και του Ισλάμ στους Πομάκους της Ροδόπης. Μια ιστορική θεώρηση*, Θεσσαλονίκη

Παπάγγελος, Ι. Α. (1985): «Ειδήσεις για τα ιβηρικά μετόχια της Ιερισσού», *Βυζαντινά* 13.2 (Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο), 1567-1616

Παπάγγελος, Ι. Α. (2000): *Ἡ Σιθωνία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἱστορία - μνημεῖα - τοπογραφία. Μέρος Α': Κείμενο, Μέρος Β': Σχέδια καὶ εἰκόνες* [ιδ. διατρ.], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1843): *Περὶ τῆς ἐποικίσεως σλαβικῶν τινῶν φύλων εἰς τὴν Πελοπόννησον* [Βιβλιοθήκη ιστορικῶν μελετῶν 203], ἐν Ἀθήναις

Pianka, W. (1970): *Toponomastica na obridsko-prespanskiot bazen* [ιδ. διατρ.], Skopje

Πίκουλας, Γ. Α. (2001): *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου. Παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα

Popović, I. (1959): «Einwanderung der Slawen in das oströmische Reiche im Lichte Sprachforschung», *Zeitschrift für Slawistik* 4, 705-721

Popović, V. (1984): «Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire», *Illyricum protobyzantin* 1984, 181-243

Πουτούρογλου, Καλλιόπη (1993): *Η παρουσία της κοινότητας Ιερισσού στα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους (10^{ος} - 14^{ος} αι.)* [μεταπτ. διπλωμ. εργ.], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Prinzing, G. (2008): «Spuren einer religiösen Bruderschaft in Epiros um 1225? Zur Deutung der Memorialtexte im "Codex Cromwell" 11», *Byzantinische Zeitschrift* 101.2, 751-772

Šafárik, P. J. (1837): *Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný*, Praha

Sedov, V. V. (1982): *Vostočnye slavyane v VI-XIII vv* [Archeologija SSSR 2], Moskva

Shevelov, G. Y. (1964): *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic* [Columbia Slavic Studies], Heidelberg 1964

Soustal, P. (1991): *Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimipontos)* [Tabula Imperii Byzantini 6], Wien

Soustal, P. (2000): «Überlegungen zur Rolle der Toponyme in der historischen Geographie», *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, επιμ. K. Belke - F. Hild - J. Koder - P. Soustal [Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 7. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 283. Band], 209-221

Soustal, P. (2013): «Überlegungen zu Toponymen der Region Kastoria aus dem osmanischen Defter von 1440», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 50, 863-871

Soustal, P. - Koder, J. (1981): *Nikopolis und Kephallenia* [Tabula Imperii Byzantini 3], Wien

Σπανός, Β. Κ. (2000): *Οι οικισμοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία (από τον 14^ο αι. έως τον 19^ο αι.)* [ιδ. διατρ.], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Σταλίδης, Κ. Γ. (2007): «Το βυζαντινό τοπωνύμιο Σλάνιτσα. Ιστορική, γεωγραφική και γλωσσική θεώρηση», *Βυζαντικά* 26, 13-63

Σταματόπουλος, Δ. Α. (2009): *Το Βυζάντιο μετά το έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα

Tafel, T. L. F. (1839): *De Thessalonica eisque agro dissertatio geographica*, Beroloni (ανατ. London 1972)

Tafel, T. L. F. (1842): *De via militari romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia jungebantur. Dissertatio geographica, Pars orientalis*, Tübingen

Ταχιάς, Α.-Α. Ν. (1992): *Κύριλος και Μεθόδιος. Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, Θεσσαλονίκη

Ταρνανίδης, Ι. Χ. (2001): *Οι «κατά Μακεδονίαν Σκλαβήνοι»: Ιστορική πορεία και προβλήματα προσαρμογής*, Θεσσαλονίκη

Θανασουλόπουλος, Κ. (2007): *Τα τοπωνύμια της Αχαΐας ως ιστορικές μνήμες του μεσαιωνικού εποικισμού της, Πάτρα*

Θαβώρης, Α. (1972): *Περὶληπτική ελληνική μετάφραση και σχόλια επί του Zaimon 1972, Δελτίον βουλγαρικής βιβλιογραφίας* 9.2, 7-59

Thavoris, A. (1975): «Compte-rendu. The Slavs and Slav Toponyms and their Endings in Greece», *Cyrrillomethodianum* 3, 190-218

Θεοχαρίδης, Γ. Ι. (1954): *Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας. Συμβολή εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν καὶ γεωγραφίαν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Φραγκοκρατίαν χρόνους* [Μακεδονικά. Περιοδικὸν σύγγραμμα τῆς Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Παράρτημα 1], Θεσσαλονίκη

Θεοδωρίδης, Π. (1981): «Πίνακας τοπογραφίας του αγιορείτικου παραγωγικού χώρου», *Κληρονομιά* 13, 331-429

Θεοφάνης (1883): *Θεοφάνους ἀμαρτωλοῦ μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τοῦ Ἀγροῦ καὶ ὁμολογητοῦ χρονογραφία ἐτῶν φκη' (...)*, ἐκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia. Volumen I. Textum graecum continens*, Lipsiae (ανατ. Hildesheim - New York 1980)

Trubačev, O. N. (1959): *Istorija slavjanskich terminov rodstva i nekotorych drevnejšich terminov obščestvennogo stroja*, Moskva

Trubačev, O. N. (1967): «Iz slavjano-iranskich leksičeskich otnošenij», *Ėtimologija* 1965 (Moskva), 3-81

Trubačev, O. N. et al. (1975): *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Vypusk 2. Praslavjanskij leksičeskij fond* [Akademija nauk SSSR. Institut russkogo jazyka, Rossijskaja akademija nauk], Moskva

Trubačev, O. N. et al. (1980): *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Vypusk 7. Praslavjanskij leksičeskij fond* [Akademija nauk SSSR. Institut russkogo jazyka, Rossijskaja akademija nauk], Moskva

Trubačev, O. N. et al. (1981): *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Vypusk 8. Praslavjanskij leksičeskij fond* [Akademija nauk SSSR. Institut russkogo jazyka, Rossijskaja akademija nauk], Moskva

Trubačev, O. N. (1982): «Jazykoznanie i etnogenez slavjan. Drevnije Slavjane po dannym etimologii i onomastiki», *Voprosy jazykoznanija* 4, 10-28

Trubačev, O. N. (1987): «Die Sprachwissenschaft und die Ethnogenese der Slawen», *Zeitschrift für Slawistik* 32.6, 911-927

Βαγιακάκος, Δ. Β. (1962): «Σχεδιάσμα περί τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι, 1833-1962», *Ἀθηνᾶ* 66, 301-424

Βαγιακάκος, Δ. Β. (1963-1964): «Σχεδιάσμα περί τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι, 1833-1962. Β' Ἀνθρωπωνύμια», *Ἀθηνᾶ* 67, 145-369

Vayacacos, D. (1975): «Les toponymes grecs provenant de termes géographiques», *Balkan Studies* 16.1, 184-190

Βακαλόπουλος, Α. Ε. (1974): *Ἱστορία τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ. Α'. Ἀρχές καὶ διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη

Vasmer, M. (1941): *Die Slaven in Griechenland* [Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse 12], Berlin (ανατ. Leipzig 1970)

Βέρρου, Θώμη Ι. (2008): *Τοπωνύμια καὶ διοικητική κατανομή οικισμῶν τῆς Μακεδονίας. Μεταβολές στον 20^ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη

Βρυώνης, Σ. (1995): *Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή. Ἡ πνευματικὴ παράδοση τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ στον σλαβικό καὶ τον ισλαμικό κόσμο*, μτφρ. Λία Γυιόκα [Βιβλιοθήκη σλαβικῶν μελετῶν 6], Θεσσαλονίκη

Vryonis Jr., S. (1981): Βιβλιοκρισία στο Weithmann 1978, *Balkan Studies* 22.2, 405-439

Vryonis Jr., S. (2003-2004): «Byzantium, its Slavic Element and their Culture (Sixth to Ninth Centuries)», *Σύμμεικτα* 16, 63-85

Weigand, G. (1928): «Die Wiedergabe der slavischen Laute in der Ortsnamen des Peloponnes», *Balkan - Archiv* 4, 1-52

Weithmann, M. W. (1978): *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur historischen Ethnographie Südosteuropas* [ἰδ. διατρ.], München

Weithmann, M. W. (1979): «Strukturkontinuität und - diskontinuität auf der griechischen Halbinsel im Gefolge der slavischen Landnahme», *Münchner Zeitschrift für Balkankunde* 2, 141-176

Yannopoulos, P. (1980): «La pénétration slave en Argolide», *Bulletin de correspondance hellénique (École Française d'Athènes). Supplément VI, Études Argiennes*, Athènes - Paris, 323-371

Zaimov, J. (1965): «Die bulgarischen Ortsnamen auf -išt aus itj- und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte der Bulgaren in den Balkanländern», *Balkansko ezikoznanie / Linguistique balkanique* 9.2, 5-80

Zaimov, J. (1967): *Zaselvane na bălgarskite Slavjani na Balkanskija poluoströv. Proučvane na žitelските имена v bălgarskata toponimija*, Sofija

Zaimov, J. (1969-1970): «Ethnogenetische probleme bei den bulgarischen Ortsnamen patronymische Einwohnernamen und adjektivische Namen auf -jъ)», *Zeitschrift für Balkanologie* 7, 179-190

Zaimov, J. (1973): *Bulgarski geografski imena s -jъ*, Sofija

Zaimov, J. (1975): «Beitrag zur Erforschung der bulgarischen geographischen Namen in Griechenland», *Zeitschrift für Balkanologie* 11.1, 105-115

Ζαφειρίου, Μ. (2000): «Ζητινός, Ζίντζος, Τζίντζ(ι)ος, Σιτοχώρι: Ιστοριογεωγραφικά τῆς νοτιοανατολικῆς Βισαλτίας, Σερρών», *Ιστοριογεωγραφικά* 7, 9-120

Ζακυθηνός, Δ. Α. (1944): «Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαβικαὶ τοπωνυμῖαι», *Νέα Ἑστία* 35, 485-490, 536-542

Ζακυθηνός, Δ. Α. (1945): *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ*, Ἀθῆναι 1945

Ζερλέντης, Π. Γ. (1922): *Μηλιγγοὶ καὶ Ἐζερίται Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ* [Βιβλιοθήκη ἱστορικῶν μελετῶν 221], ἐν Ἑρμουπόλει (ανατ. 1988)

Ζιάγκος, Ν. Γ. (1974): *Φεουδαρχικὴ Ἡπειρος καὶ Δεσποτᾶτο τῆς Ἑλλάδας. Συμβολὴ στὸ νέο ἑλληνισμό*, Ἀθῆναι

Živković, T. (2007): *Forging Unity. The South Slavs between East and West, 550-1150*, Belgrade

THE LINGUISTIC EVIDENCE (PLACE NAMES, COMMON NOUN LOANS) AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE MEDIEVAL SLAVIC PRESENCE IN GREECE

The testimony of linguistic evidence for the historical continuity and the wider implications of medieval Slavic settlements in the southern part of the Balkan peninsula is of extreme importance, considering also the scarcity of written sources for the so-called “Dark centuries of Byzantium” (7th - 9th c. AD). The linguistic residues of the Slavic presence in this area can be identified separately into (a) proper names (toponyms of settlements and places, hydronyms, ethnonyms, anthroponyms etc.) and (b) common noun loans (or common names) in Medieval and Modern Greek language.

The paper includes an introductory part on toponymy and linguistic research regarding mainly the Greek areas (definition, origin and sources of medieval place names and anthroponyms of Slavic or “mixed” etymology). It also analyzes the factors and the necessary scientific methods and criteria for the analysis and use of the above material. Moreover, it contains an overview of the contribution of older and contemporary scholars regarding this subject. It highlights some new data from the research of toponyms. Finally, taking into account the testimony of the rather limited common noun loans of Slavic origin in Greek language, it summarizes the main historical conclusions resulting from the study of linguistic evidence of medieval Slavic installations in Greece.

